

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Caritas Romana och de bevingade dygderna 49
Caritas Romana und die geflügelten Tugenden 78

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Antropologi, socialantropologi och etnografi .. 79
Museichefen fil.dr *Allan T. Nilson*, Göteborg: Byggnadsskick och jordbruk i Nordskottland 81

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Ingemar Svensson & Hilding Mickelsson: Hälsingemålningar. Anmäld av förste intendenten fil. dr *Svante Svärdröm*, Stockholm .. 84
Astrid Bugge & Signe Haugstoga: Damastveving på bondegården. Anmäld av fil. lic. *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm 85

- Bengt Ingmar Kilström: Härkeberga kyrka. Anmäld av kyrkoadjunkt teol. lic. *Benkt Olén*, Hälsingborg 87
Lars Hellberg: Ortnamn och äldre bebyggelse (Kumlabygden 3). Anmäld av arkivarien fil. dr *Sten-Bertil Vide*, Lund 88
Kulturen, årg. 1966, 1967, 1968. Anmälda av intendenten fil. lic. *Kersti Holmquist*, Stockholm 90
Christian Burrau: Min biografi. Anmäld av fil. kand. *Birgitta Klarström*, Växjö 92
Harald Hvarfner (red.): Vad sker i glesbygden. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 93
Wolfgang Emmerich: Germanistische Volkstumsideologie. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 94

KORTA BOKNOTISER

- Göte Olingdahl: Svenska bibelillustrationer .. 96
Carl-Martin Bergstrand: Från 1700-talets Lidköping 96

RIG · ÅRGÅNG 52 · HÄFTE

2

1969

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n
Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Caritas Romana och de bevingade dygderna

Av Nils-Arvid Bringéus

I en vacker presentation av det äldre folkliga måleriet i Hälsingland har antikvarien Ingemar Svensson och fotografen Hilding Mickelsson medtagit en bonadsmålning, som tillhör Järvsö hembygdsförening och förvaras i brudkammaren i Järvsö kyrka, färgplanschen fig. 1. Bonaden, av vilken endast den avbildade delen är bevarad, påträffades 1925 i Ol-Mårsgården i Viks by, där den jämte andra vävstycken använts som underlag för trossbottenfyllningen. Bildinnehållet beskrives sålunda: "I mitten ser vi en fjättrad man. Bakom honom står några kvinnor: Rättvisan med sin våg, Barmhärtigheten som räcker fram en skål med vatten samt Försiktigheten med sin spegel."¹ Det är alltså en framställning av olika dygder, vilka dock delvis misstolkats i bildtexten. Från vänster ser vi Prudentia, Klokheten med spegel i ena handen och en slingrande orm i den andra jämte passare och linjal. Kvinnan, som håller vatten i ett vinkrus är Temperantia, Måttligheten och dygden längst till höger Justitia, Rättvisan med svärd i ena handen och våg i andra jämte mått, mål och vikt. Den fängslade mannen och kvinnan vid hans sida mitt i bildfältet skiljer ut sig genom sina ljusa kläder, medan övriga dygder har vingar och bär kulört dräkt. Den uppmärksamme iakttagaren ser, att kvinnan i själva verket räcker fram sitt eget bröst mot den fjätt-

rade mannens läppar. Det är ett klassiskt motiv i bildkonsten: Caritas Romana, Den romerska kärleken eller berättelsen om dottern, som livnärde sin fängslade fader med mjölk från sina bröst, varigenom han räddades från sväldöden och undgick sitt straff.

Järvsöbonaden ansluter sig motivmässigt till ett av de nyfunna bonadsfragmenten från Alfta, där vi även möter Prudentia och Temperantia med samma attribut.² Målningarna måste emellertid återgå på olika förlagor. Den främsta skillnaden är att Järvsöbonadens dygder är bevingade medan Alftabonadens är obevingade. Även i detaljer finns avvikelser. Prudentias spegel på Järvsöbonaden bärs ej upp av en amorin som på Alftabonaden. Reminiscenter av dessa dygdeframställningar i Hälsinglands bonadsmåleri finns ännu under 1600- och 1700-talet, vilket visar deras popularitet.³

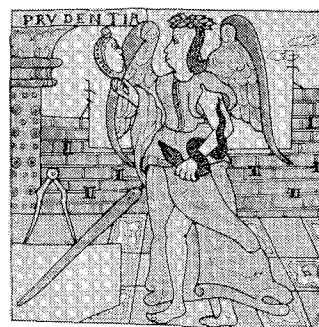
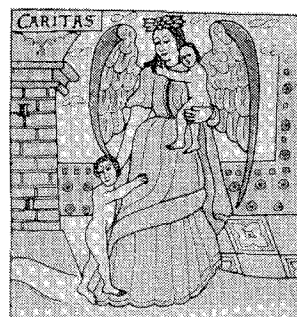
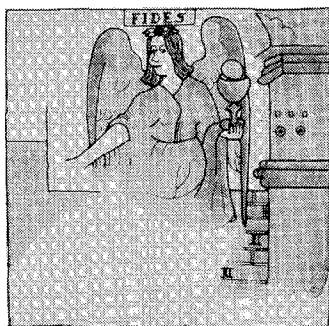
Det bevarade stycket av Järvsöbonaden saknar datering. Dygdernas klädedräkt, som bär föga spår av "gotiska" drag talar för en datering omkring år 1600. Justitias tröja med sin rektangulära uringning tyder t. ex. härpå.⁴

² M. Nodermann, De nyfunna bonaderna i Alfta (Fataburen 1965) s. 63 f.

³ S. Svärdström, Hälsingemålningar från drottning Kristinas dagar (Fataburen 1936) s. 56 ff.; dens., Bibel på väv och mur. En norrländsk målarskola under stormaktstiden (Fataburen 1953) s. 38, 40; Svensson — Mickelsson a.a. bild 21—22.

⁴ För värdefulla diskussioner rörande Järvsöbonadens datering tackar förf. professor Sigfrid Svensson. I stor tacksamhetsskuld står jag även till antikvarien fil. lic. Oloph Odenius som givit mig flera värdefulla litteraturanvisningar.

¹ I. Svensson — H. Mickelsson, Hälsingemålningar (1968) bild 15.

2. De sex första dygderna i Tovastugan, efter teckningar av S. Edblad 1968.

Framställningar av dygderna är vanliga inom renässansens och barockens konst och konsthantverk. De för Järvsöbonaden karakteristiska dragen — Caritas Romana tillsammans med bevingade dygder — inskränker emellertid jämförelsematerialet betydligt. För att finna motsvarigheter till Järvsöbonadens motiv måste vi gå utanför bonadsmåleriet och utanför Hälsingland.

Redan under förra seklet observerades och avbildades de märkliga väggmålningarna i den s. k. Tovastugan i Ripsa socken i Södermanland, vilken 1951 flyttades till Nyköpingshus. Sigurd Erixon, som ägnat Tovastugan en särskild studie, ansåg, att dessa målningar "i vårt land har få eller inga samtida motstycken utanför kyr-

korna".⁵ Målningarna är delvis hårt nötta och svåra att reproducera i svartvitt efter fotografier. Genom vänligt tillmötesgående av landsantikvarie Schnell återgives de där-

⁵ S. Erixon, Tova. En målad timmersal från trettioåriga krigets dagar (Svenska kulturbilder 2:3—4, 1930) s. 199. Andra avbildningar i bl. a. S. Erixon, Möbler och heminredning i svenska bygder 2 (1926) pl. 10; dens., Folklig möbelkultur i svenska bygder 2 (1938) s. 66 f.; Svenska folket genom tiderna 4 (1939) färgbild vid s. 360 efter akvarell av G. Ullenius 1926; I. Schnell, Tovastugan vid Nyköpingshus (1965). Dygder och laster ingår även i målningar i Kungsstugan i Örebro från omkring 1600, vilka står målningarna i Tovastugan nära. K. O. Lindblom, Kungsstugan i Örebro (Meddelanden från Örebro läns fornminnesförening 4, 1909) s. 30 f. Se även A. Lindblom, Sveriges konsthistoria från forntid till nutid 2 (1944) s. 380 f., 641.

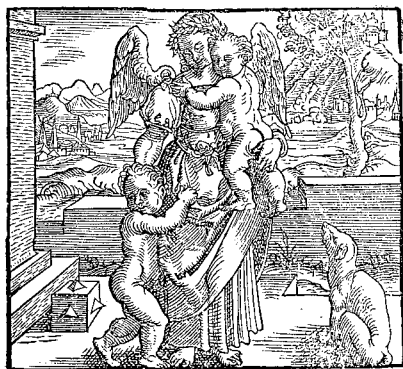
FIDES.

SPES.

CARITAS.

PIETAS.

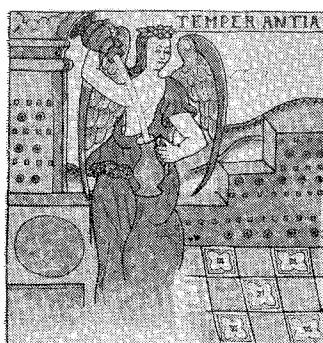
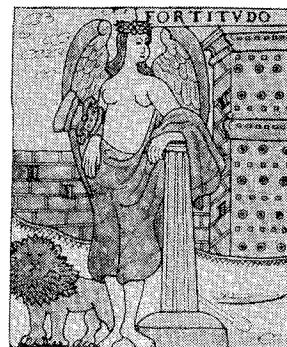

PATIENTIA.

PRVDENTIA.

4. De fem sista dygderna i Tovastugan, efter teckningar av S. Edblad 1968.

för här, fig. 2 och 4, efter noggrant utförda teckningar av konstnären Sven Edblad, vilka teckningar f. ö. även pryder Tovastugans matsedel tryckt 1968.

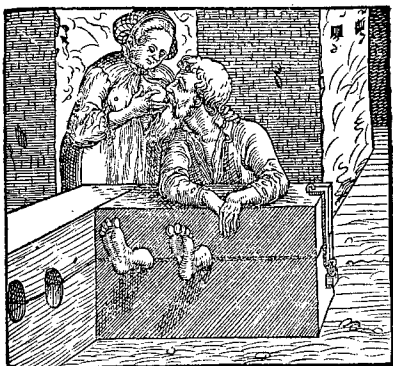
I Tovastugan avbildas elva dygder: Spes (Hoppet), Fides (Tron), Caritas (Kärleken), Pietas (Troheten), Patientia (Tålmodet), Prudentia, Caritas Romana, Iustitia, Fortitudo (Tapperheten), Temperantia och Castitas (Kyskheten). Liksom på Järvsöbonaden bär dygderna latinska namn utom Caritas Romana, som har en överskrift med grekiska bokstäver. Alla dygderna är målade mot bakgrunden av tvära avsatser liksom på Järvsöbonaden. Staden bakom murkrönet saknas emellertid i Tovastugan. Även överensstämmelserna i detaljer är stora. Prudentias spegel är

t. ex. likadan som på Järvsöbonaden. De båda figurerna i Caritas Romana-gruppen är placerade på samma sätt.

Tovastugans målningar synes ha utförts kort efter det att stugan uppförts. De är daterade 1641. Tids- och rumsavståndet mellan målningarna i Hälsingland och Södermanland är så pass stort att det är nödvändigt att förutsätta att konstnärerna har haft tillgång till en gemensam bildförlaga. Innan vi söker identifiera denna, finns det emellertid anledning att framdraga ytterligare jämförelsematerial.

I en uppsats om den yngre vasatidens dekorativa måleri i Närke 1956 har Nils Strömbom fäst uppmärksamheten på en svit kalkmålningar i Glanshammars kyrka i Närke med dygdemotiv, daterade 1589.

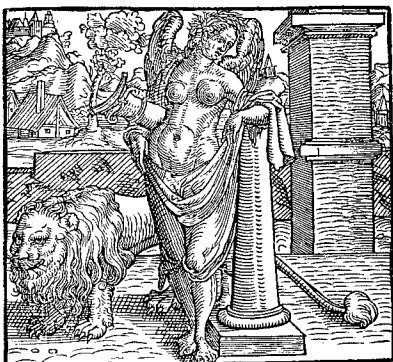
ΑΝΤΙΒΑΛΕΦΡΕΙΣ.

IVSTICIA.

FORTITVDO.

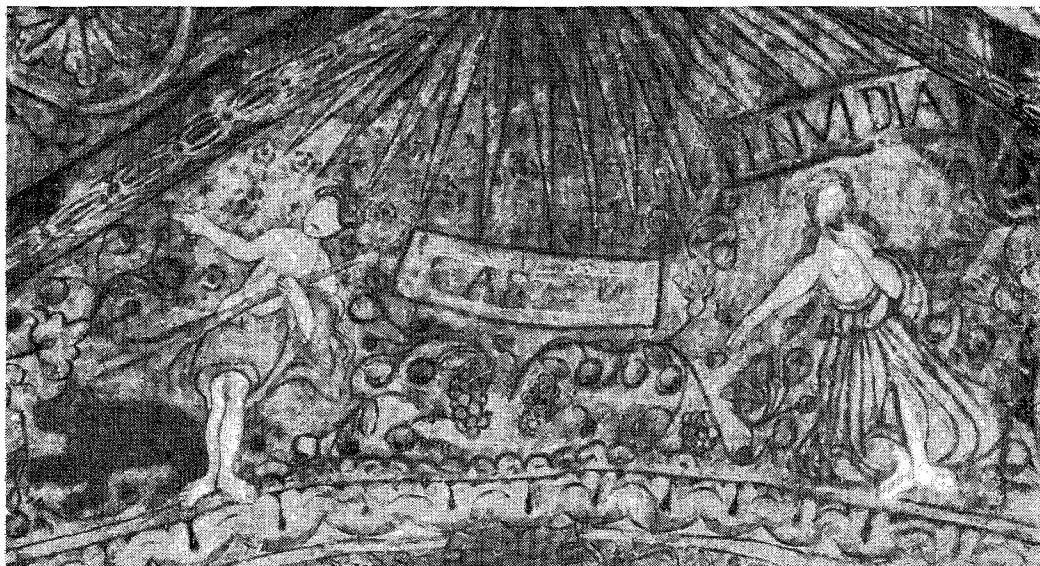

TEMPERANTIA.

CASTITAS.

6. Castitas och Invidia i Glanshammars kyrka. Foto Örebro läns museum 1969.

Strömbom avbildar Caritas, Justitia, Ira (Vreden) och Castitas. Med ledning av de björnar, som är förknippade med Ira och Castitas, vill Strömbom finna en förlaga till målningarna i ett kopparstick av en tysk eller holländsk mästare, verksam omkring 1457—66.⁶ I samband med att Glanshammars kyrka beskrevs i Sveriges kyrkor 1961 kunde Strömbom fastslå att Anders Iordansson Ryttare varit konstnären bakom Glanshammarsmålningarna 1589.⁷

Två av Tovastugans dygder — Patientia och Prudentia — saknas i Glanshammar, men i stället finner man dygdesviten utökad med tre "laster": Invidia (Avundnen), Ira (Vreden) och Superbia (Högmodet), fig. 6—7. Bildkompositionen skil-

jer sig både från Järvsöbonadens och Tovastugans därigenom att målaren grupperat figurerna parvis i de olika valvsvicklarna. Likheten med motiven i Tovastugan och på Järvsöbonaden är påfallande. De senare målningarna är dock ur innehållssynpunkt värdefullare än kalkmålningarna, som delvis är restaurerade, varvid miss-tolkningar uppkommit. Man kan t. ex. peka på en sådan detalj som att vinkrukan i Temperantia-motivet saknas, varigenom symboliken i handlingen försvunnit.

Märkligt nog observerades ej likheten mellan dygdesviten i Glanshammars kyrka och i Tovastugan i beskrivningen i Sveriges kyrkor. I en artikel om förebilder för sörmländska kyrkomålningar 1964 pekade emellertid Ivar Schnell på sambandet:

"Bland dygdesymbolerna finns på bägge stäl-lena en, som icke tillhör serien i övrigt. Den fram-ställer Caritas romana, den romerska kärleken, en legend om dottern, som klarar livet på sin fader, som hungrar i fångelse, genom att ge honom di av sitt bröst. Naturligtvis är det uteslutet, att en

⁶ N. Strömbom, Dekorativt måleri i Närke under yngre Vasatid (Från bergslag och bondebygd 1956) s. 190.

⁷ Sveriges kyrkor (häfte 92) Närke 1: 3 (1961) s. 452.

7. *Ira och Superbia i Glanshammars kyrka. Foto Örebro läns museum 1969.*

sådan kombination av grafiska blad skulle kunna uppstå två gånger, och därför måste det vara bilderna i portföljen från Glanshammars kyrka, som 52 år senare på nytt begagnats som förlagor för målningar i Tovastugan.” Schnell tillägger, att ”trots mycken forskning har originalbilderna icke kunnat påvisas”.⁸

Caritas Romana och de bevingade dygderna representerande samma ikonografiska tradition har nu kunnat beläggas i tre skilda versioner under perioden 1589—1641. Enbart Caritas Romana förekommer som ornering på ett par silverkannor från senare delen av 1600-talet. Dessa visar ytterligare hur populärt motivet var under barocken, men de tillhör en annan ikonografisk tradition och hjälper oss där-

⁸ I. Schnell, *Förebilder för sörmländska kyrkomålningar* (Sörmlandsbygden 1964) s. 11 f. Se även dens., *Tovastugan*.

för ej vidare i detta sammanhang.⁹ Där-
emot finns det serier av bevingade dygder utan Caritas Romana, som vi ej kan lämna obeaktade.

Ett par länkar ur en sådan serie har Nils Strömbom påträffat i Mosjö kyrka i Närke 1959, och han har därvid även påpekat den inbördes likheten med kalkmålningarna i Glanshammar. Målningarna i Mosjö, som enligt Strömbom utförts 1607 eller 1617, föreställer Fides, Spes och Caritas, fig. 11. Strömbom summerar:

⁹ *Sveriges kyrkor* (häfte 77) Uppland 6 (1956) s. 256, fig. 236. Även efter barocken har motivet kommit till användning i Sverige. C. G. Pilos målning på Nationalmuseum (se B. G. Wennerberg, *Svenska målare i Danmark under 1700-talet*, 1940, bild 87) har ännu efterbildats av lantmätaren och konstnären O. E. Ödman (1800—1869) i en odaterad målning tillhörig fröken Hertsha Svensson, Kristianstad.

I R A.

I N V I D I A.

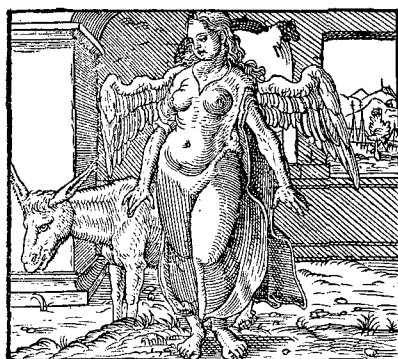
C R A P V L A.

S V P E R B I A.

S E G N I T I E S.

A V A R I T I A.

"De nu berörda, mycket likartade figurerna i Glanshammar och Mosjö liksom åtskilliga andra detaljer förråda, att målningarna i de båda kyrkorna tillhöra samma närkisk-uppsvenska stilkrets. Bilderna av Fides och Caritas äro härvidlag av särskilt intresse såtillvida, som de både i Glanshammar och Mosjö otvivelaktigt äro utförda efter samma förebild. Denna kan ha utgjorts av en teckning i svart och vitt, eventuellt i färg eller troligast av en tryckt förlaga. Flera framställningar av Fides och Caritas inom den samtida grafiken äro tänkbara som modeller till gestalterna i de två förevarande kyrkorna. Det torde dock ännu vara för tidigt att bestämt utpeka den förebild, som utnyttjats. Denna måste emellertid ha förekommit redan i glanshammarskonstnären Anders målars portfölj samt senare också hos den målare, som dekorerat Mosjö kyrka."¹⁰

Ivar Schnell har senare fäst uppmärksamheten på att dygder tillhörande den här behandlade kretsen även förekommer i målningar i Torpa kyrka i Västmanlands län knappa fem mil från Glanshammar:

Man finner här "en vag men fullt igenkännlig bevingad varelse med två barn och däröver ordet Caritas, barmhärtigheten. En liknande bevingad dygdesymbol syns i fönstersmygen. Bilderna är målade efter förlagor, som begagnats 1589 i Glanshammar och 1641 i Tovastugan. Någonstans däremellan bör målningens tillkomst sättas, och vi kan nog vara ganska säkra på, att under 1686 års vitlimning finns hela serien av minst 10 'dygder'."¹¹

Till dessa exempel på bevingade dygder kan läggas ytterligare ett. På gavlarna till en ståtlig renässanskista på Kulturen i Lund, inköpt i V. Vemmenhögs socken i Skåne 1891, finner man tre utskurna fyllningar (en fjärde har fallit bort), fig. 12. De tre dygdemotiven bär en omisskännlig likhet med de tidigare återgivna. En skillnad är emellertid att den mellersta dygden kallas Cognicio (Forskningen) och ej Pie-

¹⁰ N. Strömbom, Mosjömålningarna. En ny länk i Vasatidens Närkesmåleri (Från bergslag och bondebygd 1959) s. 18.

¹¹ I. Schnell, Torpa kyrka (Sörmländska kyrkor 101, 1964) s. 8 ff.

tas som i Tovastugan och i Glanshammars kyrka.¹²

	Fides	Spes	Caritas	Pietas	Patientia	Prudentia	Caritas Romana	Justitia	Fortitudo	Temperantia	Casitas	Ira	Invidia	Crapula	Superbia	Segnities	Avaritia	luxuria	
Järvsö							++++		+										
Tova	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+								
Glansham.	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+				+
Mosjö	+	+	+																
Torpa		+	+																
Vemmerlöv			+						+										
Wittenberg	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Beham	+	+	+	+			+	+	+										
Pencz														+	+	+	+	+	+

Tabell över de olika motiven.

I tabellen ovan sammanfattas i de översta raderna för överskådlighetens skull de ovan behandlade sex dygdesviterna. Det förvånar knappast, att de tre kristna dygderna Fides, Spes och Caritas varit de oftast förekommande. Av lasterna har endast tre avbildats i Glanshammar. Det likartade utförandet gör emellertid, att man måste räkna med att såväl dygder som laster ingår i en gemensam förlagesvit.

Som vi sett har Strömbom sökt identifiera förlagan till målningarna i Glanshammar med ledning av björnbilderna. Senare har han dock varit mera tveksam och ansett det vara för tidigt att utpeka någon bestämd förlaga. Schnell har med större rätt ansett Caritas Romana utgöra en nyckelfigur eftersom den "icke tillhör serien i övrigt".¹³ Detta dygdemotiv utgör ju

¹² Fortitudo och Spes har tidigare avbildats i W. Karlson, Kistor (Kulturens årsbok 1958 s. 58), där det dock felaktigt uppges, att kistan är från V. Vemmerlöv. Dygderna förekommer ej sällan som utsmyckningar på renässanskistor, se t. ex. S. Wallin, Nordiska museets möbler från svenska herremanshem 1 (1931) s. 52 f.; S. Erixon, Folklig möbelkultur bild 868; W. Karlson, Ståt och vardag i Stormaktstidens herremanshem (1945) bild 60.

¹³ Se ovan s. 54.

egentligen en upprepning eller specificering av Caritas-dygden. Man skulle fritt kunna kalla den föräldrakärleken. Schnell har även observerat den grekiska rubriken, som han dock finner otydlig.¹⁴ Texten i Tovastugan är, trots att den är något skadad, likväl tydligare än på Järvsöbonaden och låter sig tolkas till *ΑΝΤΙΘΕΛΑΠΙΗΣΙΣ* vilket ett grekiskt-tyskt lexikon översätter med "Vergeltung der Elternliebe durch Liebe und Pflege". Så måste även överskriften över Caritas Romana-gruppen på Järvsöbonaden tydas och samma överskrift har tydligen funnits i Glanshammar, ehuru den senare skadats. Även detta nyckelord måste finnas i en eventuell förklaring för att denna skall anses identifierad.

Den ikonografiska forskningen har under de senaste årtiondena tillförts flera värdefulla bidrag just kring Caritas Romanomotivet. År 1949 publicerade Axel Steensberg en studie över Cimon og Pero, et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst.¹⁵ En sammanställning av motivets förekomst under medeltid, renässans och barock av Edmund W. Braun ingår i *Reallexikon zur Deutschen Kunst-Geschichte* (1954). I en utförligare studie 1957 kunde Steensberg fastställa förslagorna till Caritas Romanomotivet på dörrarna till två danska 1500-talsskåp och gjorde sig även mödan att förteckna kända Caritas Romana-bilder i olika material från antiken till 1800-talet.¹⁶

Redan vid studiet av Brauns artikel satte jag ett observandum för en bildkatekes av Johannes Hofferus utgiven i Wittenberg 1557 med titeln *Icones Cathedesos et virtutum ac vitiorum illustratae numeris*. Efterforskningar visade, att skriften i Sverige

blott fanns i Uppsala universitetsbibliotek. Exemplaret, som var sammanbundet med en annan samtida skrift, hade emellertid tryckåret 1558, och någon Caritas Romana-bild fanns ej men väl fyra bevingade dygder, Fides, Spes, Caritas och Patientia med en omisskännlig likhet med de ovan nämnda framställningarna. Ett närmare studium av skriften tydde på att denna måste vara defekt. Förfrågningar i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn gav till resultat, att det här befintliga exemplaret, som Steensberg ej observerat, likaledes var tryckt i Wittenberg 1558. I detta fanns hela det dygdemönster, som kunnat rekonstrueras i det svenska materialet och därjämte ytterligare två laster: Segnities (Lättjan) och Avaritia (Girigheten). Även den springande punkten i bevisföringen: Caritas Romana med den grekiska överskriften återfanns i bildkatekesen. Efter Wittenbergsupplagan 1558 återgives här hela sviten av dygder och laster i bokens ordningsföljd, fig. 3, 5, 8. Vi finner, att serien inledes med de tre kristna dygderna. De fyra klassiska dygderna har supplerats med Caritas Romana och bildar en därpå följande grupp om fem stycken. Sedan följer ytterligare en dygd, Castitas samt sex laster. Huvudparten av de symboliska gestalterna är bevingade. Två av lasterna har dock "falska" vingar: Superbia av påfångelsfjädrar och Avaritia bär fladdermusvingar.¹⁷ Patientia, Caritas Romana och Castitas saknar vingar.

De avvikelser, som kan konstateras mellan de ovan beskrivna dygdeframställningarna och Wittenbergs-katekesens träsnitt (träsnittens originalstorlek är ca 70×63

¹⁴ I. Schnell, *Tovastugan* s. 16.

¹⁵ Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1949.

¹⁶ A. Steensberg, *Caritas Romana* eller sagnet om den fængslede Cimon og hans opofrende datter (*Budstikken* 1957).

¹⁷ Fladdermusen var under renässansen en symbol för den svaga människan som handlar blint. Jfr O. Cederlöf, *Fladdermusen* (*Tidskrift för konstvetenskap* 30. Symbolister 1, 1957) s. 98.

mm) sammanhänger dels — ifråga om Glanshammarsmålningarna — med ingrepp vid senare restaureringar, dels med översättningen till nya material och den tidpunkt när detta skett. Jämförelsen kan därför här främst inriktas på de skillnader, som uppkommit genom denna översättningsprocedur.

Järvsömålaren står friast i förhållande till förlagan och har gjort en helt ny bildkomposition genom att sammanföra olika dygder i ett koncentrerat bildfält. Att han avbildat flera dygder än dem som syns på det bevarade bonadsstycket kan vi nu även sluta oss till. Det lilla lammet längst ner till vänster hör nämligen till det föregående Patientia-motivet i bildkatekesen.

Det främsta exemplet på Järvsömålarens omgestaltning av motiven är kläde-dräkten, som inte i lika hög grad som förlagan framhäver kroppsformerna. Dygdena på Järvsöbonaden har därigenom blivit ännu dygdigare. Denna dräktpassning är ett karakteristiskt drag i folkkonsten och har gjort det möjligt för målarna att använda äldre förlagor.

Liksom i bildkatekesen har dygdena framställts mot bakgrunden av ett murkrön med rätvinkliga avsatser och med en utsikt som fördjupar perspektivet. Muren är uppförd av tegel, vilket i förlagan blott är fallet ifråga om Invidia-motivet. Förlagornas bakgrundslandskap har på Järvsöbonaden förvandlats till en stad med hus, tak, tinnar och torn. Men inte heller härvidlag har målaren saknat förebilder. Ett babelstorn i fyra avsatser med "romanska" öppningar finns på en annan bildsvit i katekesen och hus och kyrkspiror på ytterligare andra.

Kuben vid Prudentia och stocken i Caritas Romana-motivet har Järvsömålaren förvandlat till exotiska "funkishus" genom

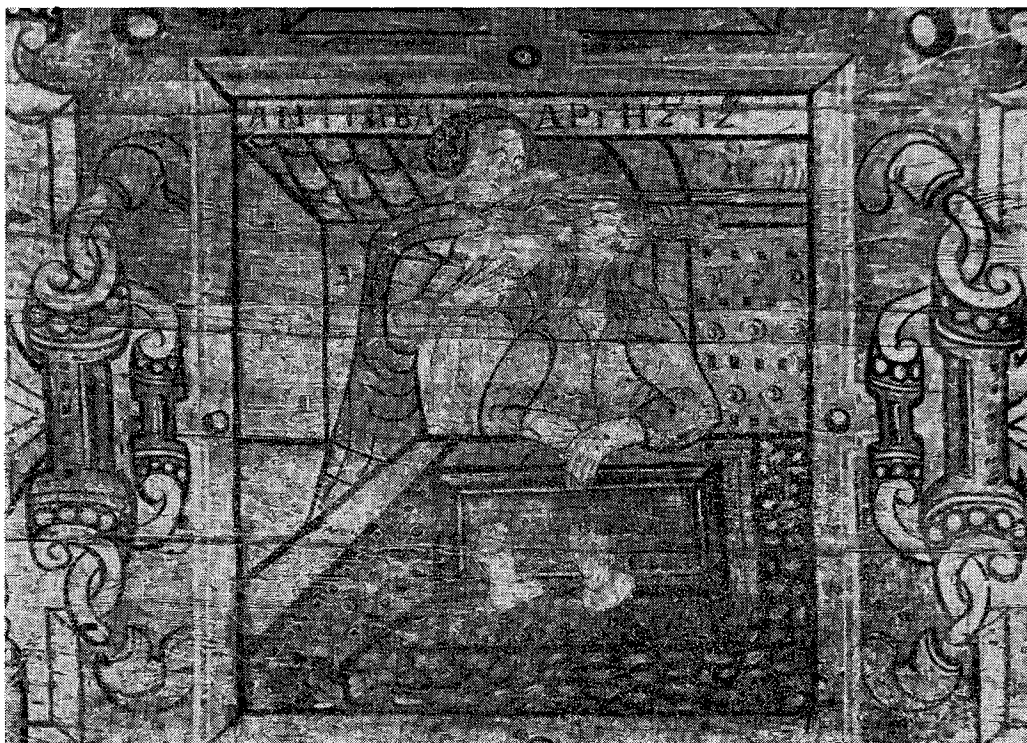
att upprepa babelstornets öppningar och även förse övre stockhalvan med en serie fönstergluggar. Vi möter här den för folkkonsten typiska strävan att fylla ut alla tomma fält, dess "horror vacui". Det finns en nära motsvarighet i en av de samtida Alftabonaderna där Ahasverus tron är bemålad som en husfasad med flera fönsterrader. Maj Nodermann har betraktat denna dekor som "en utlöpare av medeltida tradition, då möblerna var uppbyggda med så rika arkitektoniska detaljer, att en stol kunde få likhet med en byggnadskropp. Man finner ibland detta i samband med medeltida helgonbilder".¹⁸

Den vinkelställda stocken på förlagan har vållat Järvsömålaren liksom hans mellansvenska kollegor vissa svårigheter. Reminiscenser av densamma finns dock. Hålen i förlagens vänstra stock har helt frankt placerats till höger om gubben och dubblerats. Stopet under Justitia har på Järvsöbonaden försetts med lock och ornering.

De här påpekade avvikelserna är av den art att de kunnat hänföras till målarens egen översättning av träsnittet till bonaden. Det finns emellertid vissa detaljer, som kan tyda på missförstånd, varför man ej med full visshet vågar avgöra, om han haft katekesbilderna i sin hand eller om det funnits ett mellanled. En sådan detalj är de båda stockarnas sammanfogning i Caritas Romana liksom Prudentias klädnad. En eventuell förlaga, t. ex. i form av en tidigare bonadsmålning måste emellertid i sin tur återgå på katekesbilderna.

Tovastugans målare har haft katekesen direkt i sin hand och avbildat samtliga dygder. Bildföljden — medsols — är exakt densamma som förlagens. Förändringarna

¹⁸ Nodermann a.a. s. 61 f. samt bild å s. 54. Jfr H. Cornell och S. Wallin, Roslagsmästaren (1964) s. 26.

9. *Caritas Romana* i Tovastugan. Foto Södermanlands hembygds- och museiförbund 1968.

av dennas bildkomposition är mycket obehagliga. Målaren har uteslutit vissa av dygdernas attribut liksom bakgrundslandskapen men ej sällan nära följt förlagans balusterverk. En detalj, som visar den nära överensstämmelsen, är krukväxten på Pietas-bilden. Liksom i katekesen växlar golvbeläggningen. Plattorna, som finns på fyra motiv, kan ha sin förebild från förlagans Prudentia-motiv. Caritas Romanamotivet följer förlagan t. o. m. i en sådan detalj som kvinnans huvudbonad. Men också Tovastugans målare har haft besvär med att teckna stocken och känt ett behov att fylla ut dess ytor med orneringar. Samma utsmyckningar — små fyrkanter och ringar med en prick i — återkommer i de

olika bildfälten. Det är Tovamålarens speciella orneringssätt och de har ej förebilder i katekesen.

Anders Iordansson Ryttare har i Glanshammars kyrka brutit loss dygdegestalterna ur sin ursprungliga miljö, medan den avtrappade balustraden ombildats till en regelbunden krenelering, särskilt tydlig i Ira-Superbia-svickeln, fig. 7. Den särskiljande figuren mellan Fortitudo och Temperantia, som tolkats som "ett altare med rök från ett offer",¹⁹ är på originalet ett klot på en kub, tydligen en symbol för balansen eller jämvikten liksom pyramiden. Tolkningen i Sveriges kyrkor av Castitas, fig. 6,

¹⁹ Sveriges kyrkor (häfte 92) Närke 1:3 s. 444.

10. Caritas Romana i Glanshammars kyrka. Foto Sveriges kyrkor 1960.

”som med en tjuga driver bort en björn”, är även felaktig. Tjugan är i Tovastugan ett spjut, och så är även fallet i bildkatekesen. Förlagan, fig. 8, visar oss även, att Invidia gnager på sitt eget hjärta, ett motiv som är känt från 1500-talets emblemantik.²⁰

På kalkmålningarna i Glanshammar är Ira och Superbia vinglösa, fig. 7. Bakom förändringen ligger sannolikt en avsikt att därigenom särskilja dem från dygderna. I själva verket kan målaren ha hämtat stöd för en sådan tanke i förlagan, där Superbia som vi sett ej har riktiga vingar utan vingar med påfågelsfjädrar.

Träsnittets konvexa spegel, vari Super-

²⁰ A. Henkel — A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart 1967) sp. 1413.

bia speglar sitt ansikte, har av Anders Iordansson Ryttare vänts mot betraktaren och gjorts fyrkantig. Med Caritas Romana-gruppen har han haft samma svårighet som Järvsömålaren och löst dem på ett snarlikt sätt. Man ser dock tydligare den vinkelställda stocken i Glanshammar, fig. 10. Även här har hålen flyttats över i gubbens stock, och det är intressant att även finna ”torngluggar” liknande Järvsöbonadens på stockens framsida. Det föremål, som i Sveriges kyrkor tolkats som en lans, visar sig på originalet liksom på Järvsöbonaden vara en måttstock. I själva verket kan måttmarkeringarna mycket väl urskiljas även på kalkmålningen i Glanshammar.

På Fides-Spes-paret har konstnären tillfogat bokstäverna INRI ovanför krucifixet

och på stocken målat SPES:VNICA CHRS. Båda dessa tillägg är lättförklarliga. Ovanför träsnittets krucifix finns en inskriptionstavla, som målaren således bytt ut mot en inskription. Genom att flytta ordet SPES från textfältet ovanför figurgruppen till stocken lägges orden i munnen på den fängslade mannen, varvid motivet får en kristocentrisk inriktning. Men samtidigt förändras motivets karaktär från symbolbild i riktning mot "exempelbild". En intressant detalj är att oblaten ovanför kalken i Glanshammarsmålningen vänts emot betraktaren — liksom Superbias spegel — medan den på träsnittet avbildas i perspektiv. Tavlorna och ormen på förlagan har säkert ej enbart av konstnärliga skäl uteslutits. Som Fides nu framstår i Glanshammars kyrka är också denna bild klart kristocentrisk och nytestamentlig.

Den enda förändringen av Caritas-Pietas-framställningen är att hunden uteslutits. Med här anförda undantag är Anders Iordansson Ryttares trohet mot förlagan mycket stor. Detta gäller även dräktskicket trots att målningarna tillkommit ca 80 år efter förlagan.

I Mosjö har de tre kristna dygderna med sina attribut infogats mellan spiralformiga rankor med lövverk, bär och druvklasar i en bred fris under det plana taket i långhuset, fig. 11. Caritas stavas med K men har liksom Fides stor likhet med katekesbilderna. Däremot måste Spes med korsstav och fågel återgå på en annan förlaga. Den fångna fågeln förekommer i renässansens allegoriska bildkonst just i förbindelse med Spes — se fig. 14 — varför det ej är fråga om en ombildning av Mosjömålaren. Eftersom de tre dygderna bildar en sluten grupp, har möjligen dygderna i Mosjö målats efter en annan förlaga än Wittenbergskatekesen. Å andra sidan är kate-

kesens Spes-bild något komplicerad, varför den kan ha utbytt mot en enklare framställning.

Torpamålaren har nödgats infoga sina dygdeframställningar på ett ganska begränsat utrymme, vilket också tvingat honom till vissa förenklingar. Caritas uppträder här med de två barnen i samma ställning som vi tidigare funnit, ehuru dräktens drapering avviker något från träsnittets. Enbart med ledning av denna dygdebild vågar man knappast hävda, att bildkatekesen varit den omedelbara förlagan. Å den starkt nötta dygdeframställningen i fönstersmygen till vänster om Caritas skymtar emellertid överkroppen av en gestalt med en ställning, som mycket påminner om den fängslade gubbens på Spes-motivet. Om denna tolkning är riktig, har bildkatekesen ovedersägligen varit förlagan, och det är då naturligt att antaga att åtminstone den återstående kristna dygden, Fides, även varit avbildad i Torpa.

Återstår slutligen jämförelsen med dygderna på Vemmenhögskistan, fig. 12. Likheten med förlagan är stor (se t. ex. böckernas placering på Cognicio-motivet), men samtidigt är skillnaderna så pass påtagliga, att det är tydligt, att katekesbilderna ej varit den omedelbara förlagan. Lejonet bakom Fortitudo är ej blott spegelvänt i förhållande till träsnittet utan har även en annan ställning. Även bilden av Spes är lik katekesbilden (se t. ex. kedjan) men själva utförandet avviker likväl i detaljer. Dygden avbildas på kistan naken i profil. Endast ett av gubbens ben sticker fram ur stocken.

Det är en säker snidare som utfört bilderna. Överskärningen av lejonet på Fortitudo-motivet är ett påtagligt bevis härför. Tydligt är dock att figurerna på Vemmenhögskistan återgår på en bildförlaga, som

11. Fides, Spes och Caritas i Mosjö kyrka.
Foto Örebro läns museum 1969.

tillhör samma ikonografiska tradition som de ovan behandlade målningarna, men att katekesen ej kan vara den omedelbara förlagan.

Manar jämförelsen med Mosjö-målningarna och Vemmenhögs kistan till försiktighet ifråga om bestämmandet av förlagan till Caritas Romana och de bevingade dygderna, är dock likheterna ifråga om de övriga målningarna slående i så många avseenden — datering, bildinnehåll, ordningsföljd, texter osv. — att bevisningen måste anses fullgod. Avvikelserna från förlagan kan även till alla delar förklaras. Vi har dock funnit, att katekesbilderna ingått i

12. Fortitudo, Cognicio och Spes på renässanskistan från Vemmenhög. Foto Kulturen 1969.

flera upplagor. En närmare efterforskning av dessa är därför påkallad.

Den ovannämnda upplagan av Johannes Hofferus katekes från 1557 har jag ej kunnat påträffa vare sig i bibliotek eller bokkataloger. Uppgiften om densamma återgår på Nagler och torde bero på en förväxling med förordet, som är daterat detta år.²¹ I en senare artikel nämner Nagler ej heller upplagan 1557.²² Upplagan från 1558 som upptages i flera bokkataloger synes sålunda vara den första. Den fullständiga titeln lyder: *Icones catecheseos, et virtutum ac uitiorum illustratae numeris. Iohannis Hofferi Coburgensis. Item historia passionis Domini nostri Iesu Christi effigiata. Den av Nagler anförda upplagan från 1560 är även belagd på annat håll.²³*

År 1561 nyttjades budords- och dygdebilderna på nytt i en bildkatekes denna gång med text av

²¹ G. K. Nagler, *Die Monogrammist* 2 (München & Leipzig 1860) nr 966. Senare i *Allgemeines Lexikon der bildenden Künster* 37 (Leipzig 1950) s. 386; E. W. Braun a.a. 360; A. Steensberg, *Caritas Romana* s. 76.

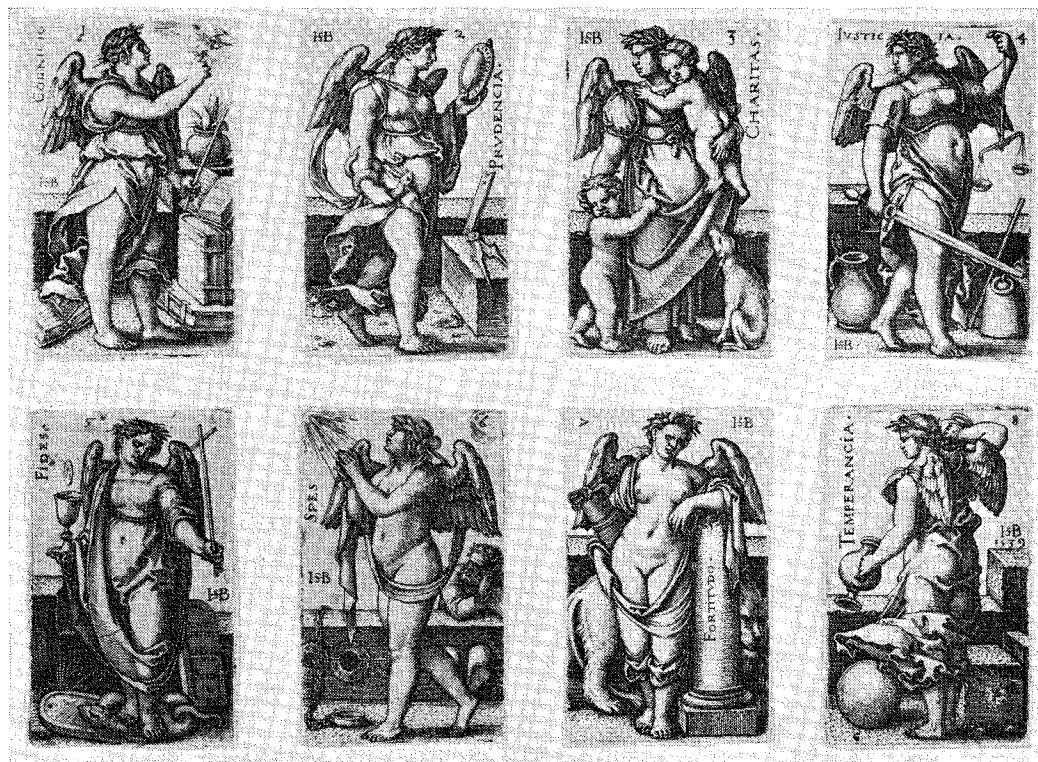
²² Nagler a.a. 3 (München 1863) nr 2747.

²³ T. ex. i J.-C. Brunet, *Manuel du libraire de l'amateur de livres* (Berlin 1921) sp. 244. Se även nedan not 30.

Hieronymus Osius. Denna katekes har varit mig tillgänglig på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn i en upplaga tryckt hos Johannes Crato i Wittenberg 1569 med ganska slitna klichéer. Den fullständiga titeln är: *Icones catecheseos christianaе, item virtutum ac vitiorum, item Multa cum veteris, tum noui Testamenti insignata dicta, nunc primum carmine elegiaco reddita, a Hieronymo Osio Tyrigeta*. Vissa av de i bildkatekesen ingående träsnitten — dock ej dygdesviten — utnyttjades i ytterligare en katekes utgiven i Wittenberg 1558 och ånyo 1561²⁴ samt åtminstone i ännu ett teologiskt arbete tryckt hos Crato.²⁵

²⁴ *Catechesis Scholæ Goltpergensis, scripta a Valentino Trocedorfio, cuius eximia fuit eruditio, & pietas. Cvm præfatione Philip. Melanth.* Upplagan från 1561 i oktav tryckt hos Johannes Lufft i Wittenberg har varit mig tillgänglig i ett exemplar från Bayerische Staatsbibliothek, München. Fem träsnitt av lasterna (ovan s. 56) har även använts i *Catechismus. Allenthalben gericht auff den Catechismus D. Mart Luth. Mit schönen christlichen Fragen ... Durch Egidium Mechler auff's new gebessert und gemeret*, Wittenberg 1558, tryckt hos Georg Rhaws ättlingar. Denna upplaga har varit mig tillgänglig genom xerox-kopia från The British Museum.

²⁵ *Imaginum elegantissimarum, quæ multum lvcic ad intelligendos doctrinæ Christianæ locos*

13. Atta dygder i kopparstick av H. S. Beham. Foto Nationalmuseum.

Då de här aktuella träsnitten förekommit i minst fyra katekesupplagor under åren 1558—1569, har de sannolikt fått en avsevärd spridning.²⁶ Att avgöra vilken upplaga, som kan ha brukats av de svenska målarna, ställer sig svårt och saknar intresse. Vi har dock sett, att redan 1558 års upplaga funnits i Sverige.

Träsnitten av dygderna och lasterna sak-

adferre possunt, Collectæ, partim ex prælectionibus Domini Philippi Melantonis, partim ex scriptis Patrum a Iohanne Cogelero 1—5 Vitebergæ 1568—1598. Detta arbete finns på Lunds universitetsbibliotek.

²⁶ Enligt R. Köhler, *Kleinere Schriften zur Märchenforschung* I (Weimar 1898 s. 373) finns Caritas Romana-motivet även i 1561 års upplaga av E. Mechlers katekes. Bilden är säkerligen densamma som den här behandlade. Jfr not 24 ovan.

nar signering, men en bild av Josef och Potifars hustru, som ingår i en svit illustrationer till de tio budorden i bildkatekeserna, har två tydliga signaturer på två olika ställen: dels DB 1557, dels ILCT. Nagler och senare forskare uppför DB som en obekant målare och tecknare i Wittenberg men identifierar den andra signaturen med Jacobus Lucius Corona Transylvanus. Denne anlade ett tryckeri i Wittenberg men kunde ej klara konkurrensen med Johannes Crato och Georg Rhaw's ättlingar, varför han 1564 flyttade till Rostock.²⁷

²⁷ Nagler a.a. 2 nr 966. Se även Hildegard Zimmermann, *Lucius, Jacob, d. Ä. i Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* 32 (Leipzig 1929) s. 439; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* 37 (Leipzig 1950) s. 386.

Wittenbergskatekesens dygdesvit visar som ovan påpekats en viss inkonsekvens därigenom att två dygder (*Patientia* och *Castitas*) saknar vingar, medan övriga är bevingade. Detta förhållande tyder på att monogrammistens DB själv måste ha haft tillgång till olika sviter av förlagor, som han tämligen osjälvtändigt utnyttjat. Att så varit fallet kan även påvisas. Braun har allmänt påpekat, att teckningar i Wittenbergskatekesen visar sig influerade av Hans Sebald Behams (1500—1550) bibelträsnitt.²⁸ Beham har emellertid även utfört en dygdesvit i kopparstick attribuerad till perioden 1536—1540.²⁹ I fråga om vissa av dessa dygder är likheten i själva verket så stor, att Gustav Pauli talar om "originalseitige Kopie[n] mit Veränderungen".³⁰ De dygder Pauli betraktar som Behamkopior är *Pietas*, *Prudentia*, *Caritas*, *Justitia*, *Fides*, *Fortitudo*.³¹ En jämförelse med hela Behams dygdesvit, som numera föreligger i reproduktion³², fig. 13, visar dock otvivelaktigt, att även *Spes* och *Temperantia* i Wittenbergskatekesen har Behams träsnitt till förlagor. Samtliga bevingade dygder i katekesen har således tillkommit efter en och samma förlagesvit. *Patientia*, *Caritas Romana* och *Castitas* har däremot hämtats från annat håll.

²⁸ Braun a.a. sp. 360.

²⁹ G. Pauli, Hans Sebald Beham, Nachträge zu dem kritischen Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte (Studien zur deutschen Kunstgeschichte 134 (Strassburg 1911) nr 131—137. *Temperantia*-sticket är daterat 1539.

³⁰ G. Pauli, Hans Sebald Beham. Ein kritisches Verzeichniss seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte (Studien zur deutschen Kunstgeschichte 33, Strassburg 1901) nr 131—138. Pauli känner blott katekesupplagan från 1560.

³¹ Pauli a.a. nr 131 b, 132 b, 133 b, 134 b, 135 b, 137 b.

³² F. W. H. Hollstein, German engravings etchings and woodcuts ca. 1400—1700. Vol. 3 (Amsterdam 1955) s. 79.

De skillnader vi i det föregående funnit mellan de skurna dygderna på Vemmenhögs-kistan och de målade får nu sin naturliga förklaring. De förra återgår direkt på Behams stick.³³ Man lägger särskilt märke till överensstämmelserna ifråga om gestalternas ställning och den lätta dräktens drapering. Detaljmässiga avvikelser beror på förenklingar och misstolkningar av träsnidaren. Hos Beham skymtar vi det hål i stocken som träsnidaren glömt att antyda. Vi återfinner även det överskurna lejonet i riktiga proportioner. Framförallt observerar vi, att den avvikande benämningen *Cognicio* med samma stavning finns på Behams träsnitt.³⁴ Träskärningarna på Vemmenhögs-kistan utgör således direkta paralleller till de ornament på danska 1500-talsskåp, vilka Steensberg visat återgå på Beham-stick.³⁵

En jämförelse mellan Behams stick och Wittenbergsmonogrammistens visar en slående likhet i detaljer. De förändringar Pauli antyder gäller bl. a. formatet. Behams bilder är höga, katekesens breda, vilket delvis återverkat på bildkompositionen, som är luckrare i katekesen. Bakgrundslandskapen är en tillsats av monogrammistens³⁶, och ett par dygder (*Fides*, *Prudentia*) har han spegelvänt. Behams *Tem-*

³³ Eventuellt kan en snarlik kopiesvit ha använts. Jfr Pauli a.a. nr 131 a—138 a.

³⁴ *Cognicio* med bok förekommer även i en holländsk dygdesvit från 1500-talet. F. W. H. Hollstein, Dutch and flemish etchings engravings and woodcuts ca. 1450—1700. Vol. 11 (Amsterdam u.å.) s. 195.

³⁵ Steensberg, *Caritas Romana* s. 68 ff. Om Beham-stick som förlagor till skandinaviskt konsthantverk se även G. Näsström, *Forna dagars Sverige 2* (1948) s. 154 ff.

³⁶ I andra fall har dock Beham snarlika bakgrundslandskap. Se *Bilder-Katalog zu Max Geisberg, Der Deutsche Einblatt-Holzschnitt in der ersten Hälfte des XVI Jahrhunderts...* Herausgegeben von H. Schmidt (München 1930) s. 50 f.

14. Spes. Gravyr av Vogtherr 1545.
Efter R. van Marle, *Iconographie de L'art profane* fig. 69.

perantia vänder ryggen mot betraktaren, så att man ej ser vattenstrålen, men detta har i klarhetens intresse rättats till av katekesens illustratör. En annan skillnad är den skiftande golvbeläggningen, som är en tillsats av monogrammistens. Dygdernas attribut är desamma på förlaga och kopia, fast de delvis omplacerats av monogrammistens synbarligen för att skapa bättre balans i bildfälten. En jämförelse med andra Beham-stick gör det möjligt att med full evidens tolka Justitias attribut som mått, mål och vikt.

Caritas Romana-motivet var populärt bland de tyska grafikerna under 1500-talet,³⁷ men veterligen är Beham den förste,

³⁷ Braun a.a. Se även H. G. Gmelin, Georg Pencz als Maler (Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst 17, 1966) s. 84 f., 93. Här avbildas

som avbildar Cimon i anslutning till en straffstock och icke blott fjättrad. På andra stick finner vi Cleopatra stående eller sittande vid en straffstock.³⁸ Troligen har dock stocken närmast överförs till Caritas Romana-motivet från Spes. Också Spes uppträder ursprungligen i bojor³⁹, men på en gravyr av Vogtherr 1545 finner man en gubbe i en stock, fig. 14.⁴⁰ Att Vogtherr

bl. a. den målning av Caritas Romana från 1546 som tillhör Stockholms universitet. F. Zink, Die Handzeichnungen bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg 1968) s. 221 ff.

³⁸ Hollstein, German engravings 3 s. 54 f.

³⁹ Henkel-Schöne, a.a. sp. 1559 (emblem från 1518).

⁴⁰ R. van Marle, *Iconographie de L'art profane. Allégories et symboles* (La Haye 1932) fig. 69. Om detta motiv se I. Bergström, Den fångna fågeln (Tidskrift för konsthvetenskap 30. Symbo-

och Behams avbildningar av Spes hör till samma ikonografiska tradition är uppenbart. Även vinkelställningen av två straffstockar i Wittenbergskatekesens avbildningar av Spes och Caritas Romana finner man på vissa Beham-stick. Jag håller det därför för troligt, att Beham direkt eller indirekt lämnat förebilden även till katekesens Caritas Romana. Sedan denna uppsats ombrutits har jag funnit, att Georg Pencz (1500—1550) framställning av de sju dödsynderna varit förlagan till Wittenbergskatekesens laster, bland vilka Luxuria dock saknas, jfr fig. 8 och 16.

* * *

Förefintligheten av serien av dygder och laster i katekesen från Wittenberg och i svenska kyrkomålningar måste ses mot bakgrunden av en medeltida tradition med rötter i fornkyrkan. Inom munkväsendet började vid slutet av 300-talet ett mönster med åtta laster göra sig gällande. Senare uppställde Gregorius den store ett schema med sju huvudsynder, som fick sin slutliga utformning under 1200-talet, då följande ordning slog igenom: Superbia (Högmodet), Accidia (Lättjan), Luxuria (Otukten), Ira (Vreden), Gula (Frosseriet), In-

lister 1 (1957). På gravyrer av Albrecht Dürer och Peter Flötner finner man dygder fängslade i en stock. F. W. H. Hollstein, German engravings vol. 7 (Amsterdam u.å.) s. 196 och vol. 8 (Amsterdam 1968) s. 129. I en framställning av de sju barmhärtighetsverken av Georg Pencz sitter Kristus fängslad i en stock (kopparstick i Nationalmuseum; jfr A. Bartsch, *Le peintre graveur* 8, Vienne 1808 s. 337). Avbildningar av personer sittande i stock förekommer under senmedeltiden även i Norden. En undersökning rörande stockstraffet förberedes av A. Thomson. Se dens., *Från "horpall" till "tjuvpall"* (Saga och sed 1967) s. 11.

⁴¹ Det förtjänar påpekas att vissa allegoriska figurer av Heinrich Aldegrever från 1549 även är mycket lika Pencz dödsynder. Se avbildningar i Hollstein German engravings 1 (Amsterdam 1954) s. 57.

vidia (Avunden), Avaricia (Girigheten). Begynnelsebokstäverna till dessa bildar minnesordet SALIGIA.

Läran om huvudsynderna kompletterades med ett frälsningsschema, varigenom de sju huvudsynderna kunde övervinnas och vändas i sin motsats. Gentemot dessa ställdes sju huvuddygder, tre teologiska: Fides, Spes, Caritas (1. Kor. 13:13) och fyra moraliska: Prudentia, Justitia, Fortitudo och Temperantia.⁴²

Också från svensk medeltid finns talrika utläggningar om de sju huvudsynderna i kateketiska skrifter, traktater och predikningar, och de är även i pedagogiskt syfte avbildade i den kyrkliga konsten alltifrån 1100-talet. I kalkmålningar utförda av Mäster Amund från Vadstena kloster eller av honom närstående konstnärer avbildas lasterna med samma djur som i bildkatekesen, dvs. Superbia med en påfågel, Invidia med en hund, Ira med en björn, Accidia eller Segnities med en åsna.⁴³ Denna tradition att låta skilda djur symbolisera huvudsynderna har djupa rötter i medeltidens tankevärld.⁴⁴ Liksom i bildkatekesen förekommer i renässansens emblemantik grodan som symbol för girighet eller maktanspråk och svinet som symbol för dryckenskap.⁴⁵

I den senmedeltida kyrkokonsten avbildades dygderna vanligen i motsatssammanhang till huvudsynderna. Dessvärre är de bevarade medeltida målningarna av dygderna i så fragmentariskt skick, att vi ej har möjlighet att göra ikonografiska jämförelser med bildkatekesens dygdesvit.⁴⁶ Sammankopplingen av två gestalter i valsvicklarna i Glanshammars kyrka skulle i och för sig kunna tyda på medeltida tradition. Något konsekvent motsatsförhållande har målaren dock ej genomfört (förlagan har 11 dygder men blott 6 laster). Endast i en valsvickel har en dygd, Castitas, ställts mot en last, Invidia, men detta tycks ha skett av en slump.

⁴² B. I. Kilstrom, *Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden* (1958) s. 35—43. Se även Kilstroms med fleras artiklar om dygd och huvudsynd i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 3 (1958), 7 (1962).

⁴³ B. Söderberg, *De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder* (1942) s. 193 ff; Kilstrom a.a. s. 213.

⁴⁴ M. W. Bloomfield, *The seven deadly sins* (Michigan 1952) s. 245 ff.

⁴⁵ Henkel-Schöne, a.a. sp. 602, 555.

⁴⁶ Kilstrom, a.a. s. 290.

Den ikonografiska forskningen har visat, att antalet dygder liksom grupperingen av dessa växlar starkt bortsett från konstellationen av de sju huvuddygderna kontra de sju huvudsynderna. Det är därför inte förvånande, att vi i bildkatekesens dygdesvit finner dygder som Pietas, Patientia, Fortitudo och Castitas. De möter även i senmedeltida predikosamlingar.⁴⁷

Hur har då Caritas Romana infogats i dygdeschemat? Johannes Hofferus bildtext visar genom namnet Cimon, att det är den klassiska skildringen, som katekesen illustrerar. Berättelsen förekommer första gången hos Valerius Maximus i hans *Factorum et dictorum memorabilium libri* från omkring år 30 efter Kristus. Denna latinska skrift innehåller en för retorskolan sammanställd samling minnesvärda gärningar och uttalanden. Men stoffet stammar från äldre hellenistiska källor av paradoxigrafisk natur. Efter mönster härifrån uppställer Valerius ett sekundärt romerskt exempel: En till hungersdöden i fängelse dömd kvinna av ädel börd får där di av sin dotter, tills de överraskas av den miss-tänksamme vakten. Domaren röres emellertid av dotterns kärlek och benådar de båda kvinnorna. Hos Valerius finns således både en "Caritas Graeca" (far — dotter med de grekiska namnen Cimon — Pero) och en "Caritas Romana" (mor — dotter).⁴⁸

Valerius Maximus arbete tillhörde de klassiska verk, som ofta utnyttjades i de exempelsamlingar, som under medeltiden sammanställdes till hjälp för den kyrkliga förkunnelsen. Inte minst de två exemplen på dotterns kärlek mot sin far respektive mor kom till flitig användning. Redan i den belgiske augustinerkorherren Jacob av

Vitry's *Sermones vulgares* finner vi Caritas Romana som exempel, ehuru det här är en kvinna som ger di åt sin fängslade man.⁴⁹ Denna handbok för predikanter från 1200-talets förra hälft har också använts i Sverige.⁵⁰ I anslutning till Vitry's exempel har Th. F. Crane förtecknat flera andra belägg ur medeltida predikosamlingar, vari Caritas Romana förekommer såväl i far—dotter som i mor—dotter-varianten.⁵¹ En sådan samling, Johannes Herolts *Sermones discipuli de tempore et de sanctis* (Nürnberg 1492), vari exemplet ingår finns i Lunds universitetsbibliotek.⁵²

I den kända uppbyggelseboken Sjaelinna thröst, som innehåller en rad exempel till de tio budorden, finner man under fjärde budet berättelsen om "huru een godh dotter søgdhe sina modher". Här är det en fattig kvinna, som dömts för stöld att svälta ihjäl. Exemplets syfte understrykes ytterligare av den avslutande maningen: "Min kaere win tak thik thetta til laerdrom oc war thinom foraeldrom throgin och godher."⁵³ I liknande form förekommer Caritas Romana i den tyska uppbyggelsebok från 1300-talets mitt, varur den svenska

⁴⁹ T. F. Crane, *The Exempla or illustrative stories from the sermones vulgares of Jacques de Vitry* (Publications of the Folk-lore Society 26, London 1890) s. 99 f.

⁵⁰ B. Strömberg, *Magister Mathias och fransk mendikantpredikan* (1944) s. 40, 59.

⁵¹ Crane, a.a. s. 232 f. Se även Steensberg, *Caritas Romana* s. 58 f. samt S. Thompson, *Motif-index of folk-literature* 5 (Copenhagen 1957) s. 275.

⁵² Exemplet finns under *Sermo XXIII:V*. Om de medeltida exemplen och exempelsamlingarna se O. Odenius och A. Holtsmarks artiklar i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 4 (1959) sp. 90 ff. samt senast R. Schendas utmärkta översikt *Stand und Aufgaben der Exemplaforchung* (*Fabula* 10, 1969).

⁵³ Sjaelinna thröst... Kritisk upplaga utg. av S. Henning (1954) s. 208.

⁴⁷ Kilström, a.a. s. 295.

⁴⁸ Se senast Knauer a.a. s. 14 f.

översättningen hämtats.⁵⁴ När boken på 1470-talet började utkomma i tryck, illustrerades exemplen till budorden med träsnitt.⁵⁵

I den medeltida diktsamlingen Schacktavelsleken får Caritas Romana illustrera, hur en marsk bör uppträda med misskundsamhet. Liksom i exempelsamlingarna hänvisas direkt till den romerske historieskrivaren: "Valerius scriffwar thetta / at een konung saat for rettha / ther kom een qwinna hafde illa giorth / . . . han dömde hon skulle liffwit mistha." Efter skildringen av hur kvinnan benådades av konungen heter det: "hennes dotter gaff han en riken man."⁵⁶ Även denna version av Caritas Romana återgår på en tysk källa, tryckt 1489, vilken är betydligt utförligare och som saknar den svenska översättningens moralisering.⁵⁷ Meister Stephan, som skrivit dikten före 1375, hade i sin tur som källa ett verk av Jacobus de Cessolis,⁵⁸ där exemplet även finns.⁵⁹

⁵⁴ Der grosse Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts herausgegeben von M. Schmitt (Köln Graz 1959) s. 138. I den danska versionen tillhör exemplet de förlorade partierna. Jfr Sjelens trøst udg. ved N. Nielsen (Kbhvn 1937—1952).

⁵⁵ De tryckta upplagorna redovisas hos Schmitt a.a. s. 32 ff. Se även illustration från Augsburg-upplagan 1478 i K. Z. von Manteuffel, Der deutsche Holzschnitt (München 1921) s. 3. J. Geffcken, Der Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther 1 (Leipzig 1855) s. 51, 110.

⁵⁶ Svenska medeltids dikter och rim utg. af G. E. Klemming (1881—82) sp. 266 f. (FSS 25.).

⁵⁷ Den tyska texten är avtryckt i Meister Stephans Schachbuch. Ein mittelniederdeutsches Gedicht des vierzehnten Jahrhunderts (Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft 11, Dorpat 1883) s. 74 ff. En avbildning av mor-dottermotivet på ett spelbräde 1537 sammanhänger kanske med exemplet i schackspelsboken? Braun a.a. sp. 359.

⁵⁸ K. Lagosch, Die deutsche Literatur des Mit-

Liksom övriga dygder kom Caritas Romana under medeltiden — såsom fallet var redan under antiken — att tolkas i bildform.⁶⁰ I en illustration från 1400-talets slut av mor—dotter-versionen kallades den senare Romana, och så småningom blev Caritas Romana en benämning för båda versionerna.⁶¹ Det intressanta är emellertid att den grekiska benämningen antipelargäsis använts i Wittenbergskatekesen trots att övriga dygder har latinska namn. Liksom man i vissa avbildningar av dygdemotiven finner en dubblering i symboliken och — t. ex. i dekalogbilderna dubbla handlingar på samma bild — bildar text och bild här en dubblering. Ordet antipelargäsis är en avledning av *πελαργός* som betyder stork, och i renässansens emblem-böcker illustreras dygden ofta en av stork, som på sin rygg bär en annan stork, fig. 15. Bilden syftar på den klassiska föreställningen att storkarna återgäldar sina föräldrars omsorger om dem genom att mata dem och bära dem på sin rygg under flykten, då de blir gamla. En emblem-bok från 1500-talet låter storken själv säga, att endast få människor visat en sådan föräldrakärlek. Till dem hör flickan, som närde sin fader Cimon med sin egen mjölk.⁶² Den klassiska berättelsen har blivit ett exempel både i ord och bild⁶³ och slutligen ett iko-

telalters. Verfasserlexikon 4 (Berlin 1953) sp. 275 f.

⁵⁹ G. Blomqvist, Schacktavelslek och Sju vise mästare (1941) s. 229. Jfr även R. Köhler, Kleinere Schriften 2 (Berlin 1900) s. 387.

⁶⁰ Till den antika ikonografin se senast Knauer a.a.

⁶¹ Se avbildning hos Knauer a.a. s. 17.

⁶² Henkel-Schöne a.a. sp. 827 f. Samma berättelse har även knutits till örnen och har i den senmedeltida kateketiken nyttjats som ett exempel till fjärde budet liksom Caritas Romana. Geffcken a.a. s. 70.

⁶³ Som sådan förekommer den redan i en fransk Boccaccio-översättning av De Mulieribus Claris

nografiskt dygdemotiv, varvid den ursprungliga symbolen för föräldrakärleken fått fortleva i överskriften.

Med boktryckarkonsten blev det möjligt för kyrkan att nå ut med sin undervisning i ord och bild på ett förut oantat sätt. Naturligt nog tycks bilderna särskilt flitigt ha kommit till användning i bönböckerna liksom i katekeserna, där de tio budorden, de sju bönerna i Fader vår, sakramenten men också de sju huvudsynderna och de sju huvuddygdena illustrerades med såväl efterföljansvärda, som varnande exempel ur den heliga skrift.⁶⁴

Luther liksom de svenska reformatorerna förstod det pedagogiska värdet i denna medeltida tradition.⁶⁵ Bildmotiven i Wittenbergskatekeserna och i den äldsta bevarade svenska översättningen av Luthers katekes från 1562 är nästan genomgående desamma. Dekalogbildernas motiv är identiska bortsett från att bilderna till sjunde och nionde budet förväxlats i den svenska katekesen. Som Arthur Malmgren påvisat har den svenska översättningens bilder i främsta rummet hämtats från Lucas Cranachs och Sebald Behams verkstäder.⁶⁶

från 1402—03 i Bibliothèque nationale, Paris. M. Meiss, French painting in the time of Jean de Berry (Phaidon 1967) s. 128 Texte volume s. 128, 355, plate volume fig. 561.

⁶⁴ Geffcken, a.a. s. 21 f., 49 ff.

⁶⁵ Jfr S. Svärdröm, Dalmålningarna och deras förlagor (1949) s. 29; C.-M. Edsman, Gammal och ny typologisk tolkning av GT (Svensk exegetisk årsbok 2, 1947) s. 73. I detta sammanhang bör även de s. k. ettbladstrycken observeras. Ett dylikt med bilder illustrerande de tio budorden och de sju dödssynderna framställda som kvinnor ridande på olika djur tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samling av gravyrer och handteckningar från medeltiden. Trycket, som är undertecknat Hans Guldenmundt, har uttryckts ur en Wittenbergsskrift från 1538.

⁶⁶ A. Malmgren, Fyra svenska reformationsskrifter tryckta i Stockholm år 1562, 3 (1966) s. 73 ff. Jfr även I. Collijn, Martin Luthers lilla katekes på

15. Storken som bär sin far eller mor på ryggen. Efter A. Henkel — A. Schöne, *Emblemata* sp. 327.

Monogrammisten DB, som utfört teckningarna till Wittenbergskatekesernas träsnitt, hör till deras efterföljare.⁶⁷

Jämförelsen mellan Wittenbergskatekeserna och Luthers katekes visar emellertid en skillnad. I Luthers katekes saknas serien av dygder och laster. Detta kan synas naturligt nog, då Luther reagerade mot kasuistiken i de medeltida dygdetabellerna och syndaregistren.⁶⁸ Studerar man det tillägg, som Luther fogade till sin katekes, den s. k. hustavlan, möter man emellertid här ingenting mindre än en dygdetavla, låt vara i ny evangelisk gestalt. Schemat är annorlunda, men den klassiska uppställningen av motsatser är densamma. Det är visserligen ej dygdena och lasterna, som ställts emot varandra, men de bibelställen, varav hustavlan är uppbyggd framhäver

svenska. Till katekesens 400-årsjubileum i faksimile utgiven 1567 (1929) s. 20 ff. Katekesbilderna återkom i nästan oförändrad form i en rad upplagor ända fram på 1620-talet. Till deras betydelse som förlagor för det senare bonadsmåleriet, som berörts av E. Åkerlund-Londos (Motiv och motivsammanställning i sydsvenskt bonadsmåleri, Rtg 1968 s. 85) får jag måhända tillfälle att återkomma.

⁶⁷ Jfr ovan s. 65 f. Påverkan från Cranach har tidigare påpekats av Nagler a.a. 2 nr 966.

⁶⁸ H. Pleijel, Katekesen som svensk folkbok (1942) s. 11.

samma dygder och samma laster som vi funnit under medeltiden och som möter oss i bildkatekeserna från Wittenberg.

En biskop och präst skall vara en hustrus man (*Castitas*), han skall ej vara drinkare (*Crapula*, *Gula*), icke sniken (*Avaritia*) utan mild (*Temperantia*) och väl förestå sitt hus (*Prudentia*). Åhöraren bör efterfölja sin lärares tro (*Fides*). Den världsliga överheten skall man vara underdånig, ty den bär ej svärdet förgäves och straffar den som gör illa (*Iustitia*). Mannen bör älska sin hustru (*Caritas*), föräldrarna avhålla sig från vrede (*Ira*), medan barnen bör hedra sina föräldrar (*Caritas Romana*). Tjänaren skall vara sin herre trogen (*Pietas*), och de unga vinnlägga sig om ödmjukhet, ty Gud står emot de högmodiga (*Superbia*). Änkan och den ensamme skall sätta sitt hopp till Gud (*Spes*), men den som lever i vällust (*Luxuria*) är levande död. Allt sammanfattas i kärleksbudet.

I Sverige skulle bilderna av dygder och laster ej komma att ingå i katekeserna. Hustavlans pedagogiska mönster skulle efterhand i stället förvandlas till ett ideologiskt, ja rentav sociologiskt schema.⁶⁹ Denna utveckling var onekligen lättare genom att bilderna och exemplen saknades och inte band lärarna i deras undervisning i den kristna etiken.

De mellansvenska kyrkmålningarna, och väggmålningarna i Tovastugan liksom bonadsmålningarna, vilka också i egentlig mening fungerade som hustavlor, visar emellertid hur den medeltida traditionen, förnyad genom renässanskonstnärerna, segt kunde fortleva även i ett evangeliskt land.

* * *

⁶⁹ H. Pleijel, *Från hustavlans tid* (1951) s. 15 ff.

Dygdemotiven fortfor som vi sett att omhuldas i Sverige under hela 1600-talet. Vi har även funnit *Caritas Romana* som självständigt motiv på ett par silverkannor från seklets slut. Dess innebörd torde ha förblivit fullt klar för den klassiskt bildade samtiden. I Haquin Spegels mäktiga skapelsedikt *Guds werk och hwila* 1685 får det ännu en gång fungera som ett dygdeexempel. Det ikonografiska motivet återgår här till att bli "predikoexempel". Spegel anger i marginalen *Valerius Maximus* som sin källa, men det är från emblematiken han hämtat konstellationen *Eneas* — *Cimon* — storken, de tre klassiska exemplen på föräldrakärlekens dygd:⁷⁰

It stoort exempel fins i tidsens ceder skurit
at när som Troja bran tå haar Æneas burit
"Sin fader på sin rygg / och honom heller tagit
"än all sin egendom; ja honom hastigt dragit
uhr eeldens farlighet och fiendernas wælde
men elliest lembnat alt / alt godz i fadrens ställe;
Ej mindre trohet war / at när hin gamla Cimon
uti sit fängelse förbjdde sidsta timan
som på hans usla lff een enda skulle göra /
emedan Thrasys ej hans oskuld wille höra /
men honom i it toorn lät utan nåder hechta
til thes han skulle ther af hunger slätt försmächta:
Men si hans dotter sljkt behiertade / och tychte
thet wara störste synd om hon ej medel sökte
sin fader til een hielp; begynte alltså muta
then stränge wächteren / på thet hon måtte niuta
frj tilgång til sin faar / när hon war först ransakat
at hon als intet baar / men war så godt som nakot;
dock när hon kom djt in / tå hade hon at bära
een ganska liuflig spjs som fadren kunne nära /
hon hade mykken miölk i sina moder-spenar
men meera kärleek i sit barna-hiertas renar /
hon toz ifrån sin barn och åt sin fader deelte
och kärleek spädde på at ingom thera feelte;
hon wille med sin blod thet blod igen betala
af hwilket hon war född; hon wille så hugswala
sin fader i hans nöd! Och sådan trohet gjorde
tyrannen så beweekt / tå han then samma sporde
at han gaaf fadren löös och dottren mykken ära /
som wille alla barn it sljkt exempel lära.

⁷⁰ A. a. s. 207 f. Om diktens traditionssammanhang och bildspråk se B. Olsson, *Spegels Guds werk och hwila. Tillkomstshistoria, världsbild, gestaltning* (1963).

Men största under är / at the weet-löse storkar
 ha wård om faar och moor / när igen thera orkar
 försörja sig meer sielf / ty the them gerna föra
 uppå sin rygg och them all dienst och bjstånd göra /
 bewjsandes at the ha mykket bettere sinne
 än een otaksam giök som kastar strax uhr minne
 thet goda han haar fåt / som wj dy wärr! och göra
 när wj utaf Gudz nåd oss intet låta röra.

Det ligger utanför denna uppsats att undersöka i vad mån Caritas Romana även i fortsättningen förblev ett användbart exempel t. ex. i den klassiskt inriktade gymnasieundervisningen.⁷¹ Av större intresse i detta sammanhang är det att motivet fortlevde och brukades i underhållande syfte i den folkliga traditionen långt efter det att det förlorat sin användbarhet i religiöst, moraliskt och estetiskt hänseende. Därvid har det fått växlande inkludnad. Vi möter det såväl i novellsagens som i sägnens och gåtans form. Några antydningar får här vara tillfyllest.

S. Thompson har i *The Types of the folktale* klassificerat Caritas Romana-motivet under en typ av "Romantic tales" eller novellsagor som karakteriseras av "Clever acts and words".⁷² I sagoform tycks Caritas Romana främst ha förekommit i södra Europa. Den tillhör de novellsagor som berättats i Spanien.⁷³ I Portugal upptecknades på 1870-talet en saga om "kungen av Portugal" efter en meddelare som aldrig hört talas om Caritas Romana. Den lyder i korta drag:

⁷¹ Att motivet ännu in i våra dagar ansetts värt att känna till framgår av Svensk uppslagsbok, där det återgives under uppslagsordet Pero i såväl första upplagan 1934 som andra upplagan 1952 i en artikel av lektor Harald Sjövall. I en kommande upplaga torde detta uppslagsord näppeligen finnas med!

⁷² S. Thompson, *The Types of the folktale. A classification and bibliography* (FF Communications 184, Helsinki 1964) nr 927.

⁷³ R. S. Boggs, *Index of Spanish folktales* (FF Communications 90, Helsinki 1930) s. 111 f.

Det var en gång en kung i Portugal som hade en vacker dotter. En dag kom en prins och friade till henne. När han såg hur gammal och svag kungen var satte han honom i fängelse på bröd och vatten så att han skulle dö. Prinsen förhörde sig dagligen om kungens tillstånd, men kungen blev bara friskare och fetare för varje dag. Sedan han satt ut vakter fick han omsider veta att prinsessan stack sitt bröst genom fängelsegallret och födde honom med sin egen mjölk. Det var nämligen så att när hon fick veta prinsens önskan fylldes hon av en innerlig önskan att rädda faderns liv. Hon bad så innerligt att hon skulle få något varmed hon kunde livnära honom att hon, så ung hon var, fick medel och genom sin hängivenhet räddade honom. När prinsen hörde vad hon gjorde fylldes han av samvetsförebåelser, befriade kungen och återinsatte honom på tronen och gick skamsen sin väg. Men kungen sände efter honom och förlät honom. Han gav honom också sin dotter och när han dog lät han honom ära kungariket.⁷⁴

Av särskilt intresse är att motivet bevarats även i en grekisk sagouppteckning från Peleponesos. Denna uppteckning, som är betydligt längre än den portugisiska kan möjligen tyda på en direkt tradering från antiken.⁷⁵

I Grekland har liknande motiv i form av sägner förknippats med borgruiner.⁷⁶ Även själva bildmotivet synes emellertid ha varit tillräckligt suggestivt för att bilda utgångspunkt eller hållpunkt för förklarings-sägner. Ett känt exempel är den sägen som knutits till en Caritas Romana-bild i Gent i Belgien.⁷⁷ Men också från Sverige finns ett exempel härpå. Om målningarna i Tovastugan skriver Ivar Schnell: "Den

⁷⁴ R. H. Busk, *The folk-lore of Rome* (London 1874) s. 322 f.

⁷⁵ *New folklore researches. Greek folk poesy: annotated translations, from the whole cycle of romanic folk-verse and folkprose.* By L. M. J. Garnett. Ed. by J. S. Stuart-Glennie, vol. 2 (London 1896) s. 357 ff. Rörande Caritas Romana-motivet i grekisk folktradition jfr R. Köhler, *Kleinere Schriften* 1 (Weimar 1898) s. 373.

⁷⁶ *Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder. Gesammelt übersetzt und erläutert von B. Schmidt* (Leipzig 1877) s. 31 f.

⁷⁷ A. de Cock, *Studien en Essays over oude Volksvertelsels* (Antwerpen 1919) s. 21 ff.

egendomligt målade stugan gav upphov till många sägner. Bl. a. sades det, att den skulle ha varit drottning Kristinas jaktstuga, och bilderna på väggarna försökte man tolka. Intressantast var ju Caritas Romana. Några påstod, att det var Karin Månsdotter, som gav Erik XIV bröstet, men ända till våra dagar har i minnet bevarats en liten ramsa, som visar att man verkligen kände till det faktiska innehållet i bilden:

Min fader det var, dess moder jag blev.
Det barnet jag födde var min moders man.⁷⁸

Ramsan är i själva verket en vida spridd gåta, som är infogad i en längre eller kortare ramberättelse. Jag har påträffat den i tryckta svenska gåtsamlingar från 1766, 1794 och 1831 i följande form: "En kvinna sade om en man: Min fader han var, hans moder jag blev: det barnet jag födde var min moders man. Hurudan var den skyldskap?" Gåtlösningen lyder: "Hon var mannens dotter och hade under det han satt i fängelse givit honom di och således fött honom."⁷⁹ Gåtan har under 1800-talet på skilda håll upptecknats av R. Dybeck,⁸⁰ G. O. Hyltén-Cavallius,⁸¹ L. F.

⁷⁸ I. Schnell, *Tovastugan* s. 9 f.

⁷⁹ [S. Loenbom], *Samling af gåtor, ordalekar och konstiga frågor*, nr 170. Gefle 1766. 2 uppl., Wästerås 1794; *Åtskilliga nya och lustiga gåtor och ordlekar af hwilka läsaren kan hafwa både nytta och nöje; tillika med deras uttydning*, Stockholm 1831.

⁸⁰ Runa 1847 s. 41.

⁸¹ *Gåtor och spösmål från Varend. Upptecknade på 1830-talet af G. O. Hyltén-Cavallius*. På nytt utgivna med inledning och källförteckning av N.-A. Bringéus (*Kronobergsboken* 1968) nr 96. Hyltén-Cavallius upptecknade gåtan vid flera tillfällen bl. a. efter "Halta Kajsa" i Ryd, Agunnaryds socken. Se primäruppteckningarna i V. s. 5, Kungliga biblioteket. Efter Hyltén-Cavallius har gåtan införts som exempel i *Landsmålsarkivets frågelista 32* (1931) s. 46.

Rääf,⁸² m. fl.⁸³ Den ingår även i senare tryckta gåtsamlingar från Dalarna, Närke, Västergötland och Skåne.⁸⁴ De 30 opulicerade gåtuppteckningar från åren 1925—1949 som gjorts i Sverige tillhör alla Institutet för folklivsforskning vid Göteborgs universitet och hänför sig till denna institutions verksamhetsområde i västra Sverige.⁸⁵ Att de tryckta gåtsamlingarna bidragit till gåtans spridning är tydligt, men att den ännu i våra dagar kunnat upptecknas i så pass stor omfattning visar att den även varit levande i den muntliga traditionen.

Även i finsk folktradition är gåtan känd. Här är i allmänhet ramberättelsen fylligare och gåtan är ibland blott ett appendix. Någon gång saknas sambandet med fångelset. Det heter t. ex. att far och dotter drivit till ett litet grund, där fadern skulle dukat under om ej dottern livnärt honom med sin bröstmjölk. I de flesta uppteckningar möter oss dock gåtan i sin ursprungliga form, knuten till den fångslade mannen. Medan den ovan anförda portugisiska sagan framställer det som en bönhörelse att den unga flickan fick mjölk i bröstet har de finska gåtupp-

⁸² L. F. Rääf, *Gåtor*. Forssnäs 1862 s. 28. Ms i Kungl. Vitterhets-Historie- och Antikvitetsakademien.

⁸³ J. Sundblad, *Kulturbilder från Westergötland* (1881) s. 132; *Gåtor från Åkers härad. Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* bd 1 h. 1 (1884) s. 91; P. A. Sandén, *Gåtor från Fredsbärgs och Hofva församlingar* (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliif VII:4, 1887) nr 149.

⁸⁴ F. Ström, *Svenska folkgåtor* (1937) s. 280; D. Harbe, *Folkminnen från Edsbergs härad* 2 (1956) s. 487; H. Olsson, *Folkliif och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet* (1945) s. 239 f; O. Christoffersson, *Skånska gåtor samlade i Skytts härad* (*Folkminnen och folktankar* 2, 1915) s. 98 f.

⁸⁵ Förteckning över gåtorna liksom excerpter har överlämnats till Folkliifsarkivet, Lund där de ingår i A. 2787.

teckningarna en rationell förklaring härtill. Det heter att dottern "nyligen blivit moder", att hon "hade barn", "hade mjölk i bröstet" eller "där hemma ammade sitt några månader gamla barn". Ej sällan omtalar ramberättelserna hur dottern kom åt att ge di åt sin far i fängelset. Hon "klev upp på staketet under cellens fönster", gjorde "hål i muren", diade honom genom "ett hål i fönstret" osv.⁸⁶

Det har emellertid legat nära till hands att med utgångspunkt från motiven bröstmjölk och fängelse sätta gåtberättelsen i samband med barnamord. Därvid har berättelsen fått en helt omvänd poäng. I stället för att dottern hjälper fadern får denne träda in som sin dotters hjälpare. I en uppteckning heter det: "En gång hamnade en flicka i fängelset för att ha mördat sitt barn, och hennes fader hamnade i samma fängelse för att ha hjälpt henne. Det började svida i hennes bröst, för barnet som hon mördat var ett spädbarn. Fadern tyckte synd om flickan, och diade hennes bröst. Och flickan hittade på den här gåtan, när hon släpptes ur fängelset."⁸⁷

Utifrån innehållet kan gåtan klassificeras som en släktskapsgåta. Gåtfrågan gäller som vi sett skyldskapen. Hyltén-Cavallius som tidigast inordnat gåtan i en systematisk gåtsamling hänför den även till denna gåtgenre. I Landsmålsarkivets systematiskt uppställda frågelista anföres den som exempel på berättelsegåtor, närmare bestämt gåtor med ramberättelse. Gåtan anger genom omskrivningar ett släktskapsförhållande. I sitt motivindex hänför S. Thomp-

son gåtan till "tests" och inordnar den bland "riddles based on unusual circumstances".⁸⁸ Ser vi till gåtans funktion hör den till den ålderdomliga typ av gåtor som brukar kallas halslösningsgåtor, dvs. gåtor varmed en livdömd friar sig från döden. I vissa av dessa krävs liksom här, att den framställda gåtan ej kan lösas.⁸⁹ I något fall finner man även att Caritas Romana-gåtan sammanflätats med en annan halslösningsgåta.⁹⁰

Den tämligen fasta form som gåtan har i Sverige och Finland är även känd i Danmark, där en uppteckning lyder: "Min fader han var, hans moder jag blev, det barn, mig died, var min moders mand."⁹¹ I Mecklenburg lyder samma gåta: "Mein vater er war, seine mutter ich wurde, das kind, das ich säugte, war meiner mutter ihr mann."⁹² Det torde knappast råda tvivel om att den nordiska gåtan i denna form går tillbaka på kontinental tradition.

Liksom det ikonografiska motivet har emellertid gåtan följt olika traditionslinjer. En uppteckning från Hajom i Västergötland efter en kvinna född 1856 avviker från övriga svenska gåtuppteckningar:

Det ligger en sten uti vår mur,
han ligger så hårt på mitt hjärta,
förr har det varit min far,
men nu är jag hanses mor,
giss nu på, go herrar?

⁸⁸ S. Thompson, Motif-index of folk-literature 3 (Copenhagen 1956) s. 447, H 807.

⁸⁹ Landsmålsarkivets frågelista 32 s. 48 ff.

⁹⁰ Se Finlands svenska folkdiktning 4 s. 28 nr a 5, som är en sammanflätning med gåtan om fågelungarna i hästskallen.

⁹¹ R. T. Kristensen, Danske folkegaader (Struer 1913) s. 256.

⁹² Mecklenburgische Volksüberlieferung... gesammelt und herausgegeben von R. Wossidlo. Erster Band: Rätsel (Wismar 1897) s. 215.

⁸⁶ Finlands svenska folkdiktning 4. Gåtor utgivna av V. E. V. Wessman (Helsingfors 1949) s. 27 f.

⁸⁷ Hämeenkyrö, H. Heikkilä KT 17:344. Upp-teckning 1937 i Suomalaisen kirjallisuuden seura. Enligt meddelande den 13/12 1968 finns ett 60-tal uppteckningar av gåtan i detta arkiv.

Gåtlösningen lyder: "Dottern, som gick till sin inmurade far och gav bröstet."⁹³

Gåtan från Hajom har sin närmaste motsvarighet i norskt material. Av de nio norska uppteckningar jag haft tillgång till förekommer de båda nyckelorden *sten* och *hjärta* i åtta.⁹⁴ Det första gåtledet — själva liknelsen — har slutrim i sju uppteckningar:

Jeg ved en sten udi jer mur,
som lønlig i mit hjerte bur.

Gåtan kan även inledas med följande rim:

Der ligger en sten i jorden begravet,
den er saa haardt i mit hjerte beslagen.

Stenen är enligt några uppteckningar en omskrivning för fadern. Men därmed kan även åsyftas den losstagna sten i fängelse-muren, som gjorde det möjligt för dottern att ge fadern di: "Gjenta glad i far sin og vilde berga han. Ho tok ein stein ut or muren; og let han faaa suga."

I tre av de nio norska uppteckningarna möter oss gåtan som en halslösningsgåta i egentlig mening, ställd av den livdömde själv. Så är även fallet i en närbesläktad dansk variant, som likaledes är rimmad:

"Haard nød gik igjennem sten rød, før var jeg fa'r din, og nu blev du mo'r min."⁹⁵

Även gåtans slutled förekommer i rimmad form. En uppteckning från Nordland lyder:

Før var han min fader,
nu er jag hans moder,
drikket vinen gjennem et skrin,
gjætter nu, I herrer fin.⁹⁶

⁹³ IFGH 4829:11, Institutet för folklivsforskning vid Göteborgs universitet.

⁹⁴ Från Norsk Folkeminnesamling, Oslo, har jag erhållit tre uppteckningar och från Nordisk Institut i Bergen sex.

⁹⁵ T. Kristensen, a.a. s. 255.

⁹⁶ T. Kristensen, a.a. s. 256.

Vinet är här en omskrivning för mjölken, medan skrinet åsyftar nyckelhålet, varigenom dottern gav fadern di. En snarlikt variant är upptecknad i Danmark:

— — —
det gik gjennem lin, det gik gjennem skrin;
gjætter nu, I herrer fin.⁹⁶

Den rimmade gåtan är även känd på kontinenten. En uppteckning från Mecklenburg lyder:

Durch mauern gesogen,
hat herren betrogen,
ist tochter gewesen,
ist mutter geworden.⁹⁷

Liksom i Sverige har gåtan i Tyskland spritts även genom tryckta gåtsamlingar. Redan i Strassburger Rätselbuch 1505 finner man den i denna form: "Durch seulen gesogen, ist herren betrogen, des dochter ich was, des mütter bin ich worden, ich hab meiner mütter ein schön mann getzogen."⁹⁸ Därmed har motivet även i gåtans form kunnat ledas tillbaka till medeltiden.

* * *

Vi har i det föregående sett hur den antika berättelsen om Caritas Romana spritts såväl genom muntlig tradition som genom skrift, boktryck och bild och blivit integrerad också i nordisk kultur. I saga, sägen och gåta, i träsnitt och målning, på bonader och möbler, i profan likaväl som i sakral miljö har motivet gestaltats och omdraperats efter växlande tekniska möj-

⁹⁷ Mecklenburgische Volksüberlieferung s. 214 ff. Se även U. Jahn, Volkssagen aus Pommern und Rügen (Berlin 1889) s. 540. Ytterligare exempel i A. de Cock, Studien s. 31 ff.

⁹⁸ A. de Cock, Studien s. 31. I samma form finns gåtan även i den tyska folkboken Neuvermehrtes Rath-Büchlein enligt R. Köhler a.a. I s. 373.

ligheter och tidsmoden. Därunder har det kunnat fylla skiftande funktioner alltifrån de didaktiska, moraliska och religiösa till de estetiska och rent underhållande. Må-

hända har studiet av motivets vandring genom olika medier indirekt exemplifierat inte blott en klassisk dygd utan även en etnologisk: helhetsbetraktelsen.

16. Sex av de sju dödssynderna. Kopparstick av G. Pencz. Foto Nationalmuseum

Zusammenfassung

Caritas Romana und die geflügelten Tugenden

Caritas Romana ist die Erzählung von der Tochter, die ihren gefangenen Vater mit der Milch ihrer Brüste ernährte, wodurch er vom Hungertode gerettet wurde und später begnadigt werden konnte.

Dieses Motiv kommt in Schweden sowohl in der kirchlichen wie profanen Malerei zusammen mit einer Reihe geflügelter „Tugenden“ vor. Diese ikonographische Tradition lässt sich für die Zeitspanne 1589—1641 in drei verschiedenen Versionen belegen, Abb. 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10. Ausser von Caritas-Romana-Darstellungen sind ferner Serien von geflügelten Tugenden von Malereien in einigen weiteren Kirchen bekannt sowie von einer geschnitzten Renaissancetruhe, Abb. 11—12. Die Tabelle S. 57 gibt eine Übersicht über die sechs vom Verf. behandelten Serien von Tugenden. Nur eine von ihnen, die Kirchenmalerei von Glanshammar, enthält auch eine Reihe von „Lastern“. Die Ähnlichkeit in der Ausführung lässt die Vermutung aufkommen, dass „Tugenden“ und „Laster“ eine gemeinsame Vorlage haben. Für die Identifikation derselben erweist sich die Caritas Romana als Schlüsselfigur; sie ist nämlich mit einem griechischen Text versehen, der auch auf dem Vorbild zu finden sein dürfte. Dem Verf. gelang es festzustellen, dass die Vorlage für diese Malereien ein 1558 in Wittenberg erschienener Bilderkatechismus von Johannes Hofferus ist, Abb. 3, 5, 8. Die vorkommenden kleinen Abweichungen lassen sich völlig aus der Übertragung in ein anderes Material erklären. Bei der Truhe, Abb. 12, sind die Unterschiede jedoch so stark, dass die Bilder des Katechismus nicht die unmittelbare Vorlage gebildet haben können. Gustav Pauli bezeichnet mehrere von den Tugenddarstellungen des Bilderkatechismus als „originalseitige Kopie [n] mit Veränderungen“ von Kupferstichen Hans Sebald Behams.

Die Bilder der Truhe gehen direkt auf jene letzteren zurück, Abb. 13. Das Auftreten der Folge Tugenden und Laster in dem Wittenberger Katechismus und in schwedischen Kirchenmalereien ist vor dem Hintergrund einer mittelalterlichen Tradition zu sehen, deren Wurzeln bis in die Alte Kirche zurückreichen. Die ikonographische Forschung hat gezeigt, dass die Anzahl der Tugenden und ihre Gruppierung stark wechseln. Die Caritas Romana kommt zum ersten Mal in einer Schrift von Valerius Maximus um 30 nach Christus vor,

die häufig von mittelalterlichen Predigtsammlungen benutzt wurde. Dadurch geriet die Caritas Romana u.a. als Beispiel für die Anwendung des vierten Gebots in ein Schema verschiedener Tugenden hinein und wurde auch bildlich dargestellt. Das Motiv hat eine griechische Urquelle; der Wittenberger Katechismus behält auch die griechische Bezeichnung bei, während die übrigen Tugenden lateinische Namen tragen.

Auch nicht die Darstellung des Bilderkatechismus von den Lastern ist eine Originalschöpfung. Sie geht auf den Kupferstich der sieben Todessünden von Georg Pencz zurück, Abb. 16.

Durch die Buchdruckerkunst erhielt die Kirche ein neues Mittel, ihre Verkündigung in Wort und Bild hinauszutragen, und sowohl Luther wie die schwedischen Reformatoren bedienten sich seiner. Im Unterschied zu dem Wittenberger Katechismus fehlt in Luthers Katechismus die Folge der Tugenden und Laster. Aber im Anhang des Katechismus, der „Haustafel“, findet man sie aufs neue, allerdings in einem anderen Schema, in den Bibelstellen, aus denen die Haustafel zusammengestellt ist.

Die Exempelsammlungen der mittelalterlichen Verkündigung hatten das ungewollte Schicksal, auch zu Unterhaltungsliteratur zu werden. So begegnet das Motiv der Caritas Romana in Südeuropa in der Form der Märchennovelle, zuweilen mit legendenhaften Zügen. Die bildlichen Darstellungen gaben den Anstoss zur Entstehung von erklärenden Sagen, wie es bei dem Bild in Tovastugan Abb. 9 der Fall ist. Der Verf. zeigt vor allem, wie das Motiv in Skandinavien in Gestalt eines sog. Halslöserätsels weiterlebte.

Die antike Erzählung von Caritas Romana verbreitete sich also sowohl durch mündliche Tradition wie durch Schrift, Buchdruck und Bild. In Märchen, Sage und Rätsel, in Holzschnitt und Malerei, auf Wandbehängen und Möbeln, in profanem wie sakralem Milieu wurde das Motiv wechselnden technischen Möglichkeiten und Zeitmoden angepasst. Dabei erfüllte es verschiedene Funktionen, von didaktischen, moralischen und religiösen bis zu ästhetischen und rein unterhaltenden. So exemplifiziert ein Studium der Wanderung des Motivs durch verschiedene Medien vielleicht indirekt nicht nur eine klassische Tugend, sondern auch eine ethnologische Gesamtbetrachtung.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Antropologi, socialantropologi och etnografi

De tidigare professurerna vid universiteten i Göteborg och Stockholm i "allmän och jämförande etnografi" har omändrats till professurer i "etnografi, särskilt socialantropologi". Efter professor Sigvald Linnés avgång och sedan en uppdelning skett mellan chefskapet för Etnografiska museet i Stockholm och professuren har den senare varit ledigförklarad. I den diskussion som uppstått med anledning härav har "socialantropologi" och även "antropologi" uppfattats motsvara "allmän och jämförande etnografi". Så har också universitetskanslersämbetets arbetsgrupp för fasta studieängingen (UKAS) i sitt förslag till studieplaner infört ämnet "socialantropologi". För ett klarläggande av förhållandena har professor Sture Lagercrantz tillstått universitetskanslersämbetet nedanstående skrivelse, daterad Uppsala den 28 januari 1969.

Med anledning av "tillkallande av utredningsmän för vissa frågor rörande etnografi, socialantropologi m. m." får jag härmed vördsamt meddela:

I skrivelse till UKÄ i oktober 1968 har en (!) "representant för elever, lärare och forskare" betonat vikten av att de komparativa aspekterna tillgodoses och förordat att tjänsten — *i anslutning till internationell terminologi* (min kursivering) — benämns professur i antropologi". Representanten synes vara illa underrättad om den internationella terminologien. Här anföres några av de mest kända tidskrifterna från några representativa länder, samtliga tidskrifter hava det gemensamt att de främst behandla fysisk antropologi och i anslutning därtill även arkeologi och etnografi. Frankrike representeras av "L'Anthropologie", Italien av "Rivista di Antropologia", Jugoslavien av "Anthropologie", Tyskland av "Archiv für Anthropologie" och "Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie" samt Österrike av "Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien". Exempel kunde anföras från många andra länder som t. ex. Portugal, Sovjetunionen ("Antropologiče Sbornik") och Ja-

pan. Väsentligare är emellertid att ordet antropologi i betydelsen fysisk antropologi även har språklig hävd i Sverige. Sålunda utgives tidskriften "Ymer" av "Svenska sällskapet för antropologi och geografi". Jag kan, allra helst som det i vårt land finnes ett rätt betydande antal mycket framstående och aktivt arbetande fysiska antropologer, inte se någon anledning att i språkbruket införa en ny betydelse av termen antropologi.

I Göteborg och Stockholm finnes numera professurer i ämnet "etnografi, särskilt socialantropologi". Det är anmärkningsvärt att detta ämne från början icke närmare definierats, de synpunkter som anförts av prof. K. G. Izikowitz sakna nämligen allt värde för bedömningen av sakfrågan. Det är tyvärr ovedersägligt att man med uttrycket "etnografi, särskilt socialantropologi" till ett ämne söker sammanföra två helt skilda discipliner med olika arbetsmetoder och syftemål som därjämte också höra till olika fakulteter. Etnografi är en historisk vetenskap som hör hemma i den historisk-filosofiska sektionen, socialantropologien åter är en samhällsvetenskaplig forskning som rätteligen bör ingå i den samhällsvetenskapliga fakultetens verksamhetsområde inom vilken även undervisning bedrivs i ämnet vid härvarande universitet genom docenten B. Lindskog.

Även andra synpunkter böra beaktas, de hava för övrigt redan givit sig tillkänna vid tillsättningen av professuren i "etnografi, särskilt socialantropologi" vid Stockholms universitet. Det måste betraktas som självfallet att en modern socialantropolog skall kunna arbeta med aktuell och ändamålsenlig metod, det gäller inte bara datainsamlingsteknik, kvantitativa metoder och socialpsykologi utan även den matematiska analysen av materialet. Detta kan endast ske om socialantropologien kombineras med sociologien och ingår i en arbetsgrupp under denna. I annat fall uppstår det två sorters socialantropologi, en etnografisk-historisk och en sociologisk-samhällsvetenskaplig, där den förstnämnda inte behärskar ovan anförda

arbetsmetoder. Resultatet kan framgent endast bli att en sociologiskt skolad sakkunnig i socialantropologi vid tillsättning av en befattning i ämnet "etnografi, särskilt socialantropologi" ej kommer att kunna tillerkänna "etnografiskt-historiska" socialantropologer kompetens. Om dessa skulle genomgå kompetensprov för högre självständig undervisning bleve det i dagens läge utan tvekan ett stort manfall. Av denna anledning anser jag att socialantropologien bör skiljas från etnografien och överföras till den samhällsvetenskapliga fakulteten. Det är tillika lämpligt att vetenskaperna i görligaste mån benämnas på samma sätt i de olika nordiska länderna för man måste dock förutsätta att ledigförklarade befattningar snart bli internordiskt sökta.

Vad etnografien beträffar ligger dennas metod och arbetssätt parallellt med den nordiska eller hellre europeiska etnologiens. Dessa två vetenskaper arbetar i själva verket med samma material

och problemställningar, låt vara att etnologien i huvudsak håller sig med europeiskt och etnografien med utomeuropeiskt material. Överskärningar sker ofta, främst kanske då det gäller det mediterrana området, norra Eurasien samt den europeiska bosättningen i Nord- och Sydamerika. Orsakerna härtill äro lätta att inse. Kulturkontaktforskningen kräver en vidgad bakgrund. För en etnograf äro insikter i den europeiska etnologiens forskningsresultat nära nog ofrånkomliga. Etnografen måste känna till europeister som t. ex. G. Berg, S. Erixon, M. Gavazzi, F. Krüger, K. Moszyński, U. Sirelius, S. Svensson och K. Vilkuna för att endast nämna några namn. Det motsatta förhållandet gäller självfallet även för etnologien. Det finnes därför i princip ingen anledning att för Sveriges vidkommande ändra på benämningen etnografi som även användes i Danmark. Om man däremot önskar understryka sambandet mellan etnografi och etnologi kunde termerna allmän respektive europeisk etnologi övervägas.

Byggnadsskick och jordbruk i Nordskottland

Några huvuddrag i Alexander Fentons forskning

Av Allan T. Nilson

Den som intresserar sig för skotskt folkliv möter ganska snart namnet Alexander Fenton. För min del uppsökte jag honom i augusti förra året i hans museum National Museum of Antiquities of Scotland vid Queen Street i Edinburgh. Ärendena var flera: diskussion om ett tilltänkt utställningslån för en brittisk vecka i Göteborg och erhållande av information om utställningar Fenton gjort med etnologiska inslag i sitt museums filialer samt om etnologiska fältforskningsmetoder i Skottland. Då min färd därefter skulle fortsätta till Orkneyöarna fick jag lyssna till en etnologisk exposé, till en väsentlig del publicerad i hans arbete *Das Bauernhaus auf Orkney und Shetland* (*Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1967). Härvid sattes mina planerade exkursionsmål in i sammanhanget: Skara brae village settlement, Maeshowe broch, Broch of Gurness, Brough of Birsay, Cubbie Roo's castle, Wyre chapel, Bishop's palace och Earl's palace i Birsay samt Bishop's palace, Earl's palace och Tankerness house i Kirkwall. Under samtalet belystes tydligt den för Orkney karakteristiska blandningen av skotskt och nordiskt, som där smält samman till en enhetlig kultur.

Grundvalen för Fentons bebyggelsehistoriska undersökningar utgöres av resultaten från utgrävningar på de uppräknade platserna, företrädesvis framlagda i publikationer utgivna av Orkney Antiquarian Society och The Royal Commission on the Ancient Monuments of Scotland. Givetvis har Fenton också begagnat sig av de äldre beskrivningar som föreligger om öarna. Dessutom har han gjort egna fältarbeten på Mainland, Hoy, Rousay, Egilsay, Wire, Stroma, Ronaldsay, Sanday, Eday, Westray och Papa Westray m. fl. öar (Orkney består av 49 och Shetland av 117 öar). En skandinav fäster sig genast vid öarnas namn som vittnar om den skandinaviska bosättningen där från 700-talet till 1468, då Orkney pantsattes till Skottland vid Kristian I:s dotter Margaretas giftermål med Jakob III. En pant som f. ö. inte ännu lär ha blivit återlöst! Eller som rubriken löd i *The Orcadian* den 22/8 1968:

"After 500 years 'in pawn' Orkney looks back to 1468 events". Just vid en konferens i augusti i Kirkwall, *Quincentary of the pledging of Orkney to Scotland by King Christian of Denmark and Norway*, erinrade Dag Strömbäck i sitt tal till konferensen också om drag av nordisk kultur på Orkney. Några pregnanta rader ur detta vill jag här anföra efter *The Orcadian* den 29/8: "It is very important that we in the Nordic countries should keep up our cultural relations with these Northern Islands with which we have so much in common and where still remains of the Nordic culture are to be found. The conference has clearly shown how much we really have in common—and the importance of a common critical and scholarly study of the history of these islands. I myself am a philologist and as such captured by all the fragments of the Old Norse dialect, the 'Norn', that once was spoken in Orkney and Shetland. The place-names here are almost entirely of Norwegian origin—only a few are of Celtic origin. And the Scottish dialect spoken here is still full of West Norse words and expressions. And there is still much to be studied on these fields—and I would add—on the basis of what our esteemed and dear friend Dr. Hugh Marwick has done in his wonderful works on Orcadian place-names and on Orcadian Norn".

Hugh Marwicks undersökningar av gårdsnamnen på Orkney har naturligtvis för Fenton varit av stor betydelse, då de även penetrerar landets sociala historia. Fentons fältundersökningar, liksom den frågelista han haft utsänd för sina Orkney-undersökningar, har främst behandlat:

1. boningshuset med särskild hänsyn till möblering, sovplatser och eldstad;
2. "the byre", det skotska fähuset, och mjölkboden samt betydelsen av boskapsskötseln och den därvid vanliga arbetsfördelningen efter kön;
3. de rymliga stallbyggnaderna;
4. logen som medelpunkt för det gemensamma dagliga arbetet;
5. kvarnarna;

- 6—8. uppförandet av byggnader, taktäckning, tillverkning av golv, fönster, dörrar o.s.v.;
9. uppgifter som kan erhållas genom gamla bilder, dagböcker, räkenskapsböcker o.s.v.

Speciell vikt har lagts på dialektala beteckningar för byggnadsdelar, möbler, verktyg och teknik, vidare allt som antyder sammanflätade och övertäckande element av nordisk och skotsk kultur på dessa nordskotska öar.

Skillnader mellan Orkney och Shetland gör sig särskilt gällande beträffande öarnas näringsliv: för Orkney är jordbruket av största betydelse och för Shetland fisket och fårskötseln. Ännu långt efter det att öarna blivit skotska, bestod likväl handelsförbindelserna med Norge, mest ifråga om sådant som hade med import av trä att göra. Under gynnsamma förhållanden räknade man med en seglationstid av två dygn mellan Orkney och Norge.

I allmänhet placerades de gamla husen på öarna skickligt in i det nära nog helt trädlösa landskapet. För att finna skydd mot bistert väder byggdes de ofta in i kullar och backslutningar. Själva gårdstyperna varierar alltefter ålder, storlek och böndernas sociala ställning. Exempel förekommer på manbyggnad, fähus ("byre") och loge ("barn"), uppradade efter varandra, såväl i vinkel som helt oregelbundet. 1800-talets anläggningar igenkännes vanligen på deras mera symmetriska planer. Den typ av manbyggnad som då utvecklades var framför allt det tvådelade huset med kök ("but") och rum ("ben") samt en sov-kammare däremellan ("closet"), försedd med vindsutrymme. Härtill den korridorliknande gången ("trance") mellan rummen jämte "byre" och "barn" fogade intill "ben". "But" och "ben" har var sin typiska gavelkorsten, och i "trance" står ofta den stora och innehållsrika skänken. Ytterväggarna är av sten, innerväggarna av trä, och taken täckta med torv eller halm och sten. Tak av stenflisor kom i bruk under 1700-talet, särskilt på de större orterna. I "ben" tog man emot sina gäster, bl. a. vid dop och bröllop, det var med andra ord husets finrum. Det hade brädgolv, under det att "but", husets dagligrum med dess enklare karaktär, hade golv av jord eller sten. Det fanns emellertid åtskilliga varianter, bl. a. en mer stormansbetonad sådan med hall och med loft av nordisk typ, känd redan från Orkneyinga saga. Det gammalnordiska "ljori", hälet i taket som röken gick ut genom före skorstenens tid, kallades här och

på Färöarna "ljora". På Shetland kan man ännu finna hus med väggar av torv. Den s. k. "cruck"-konstruktionen (se Sigurd Erixon, *West-European connections* i *Folkliv* 1938), anses däremot höra hemma på Irland, i Wales och Yorkshire. De nordskotska öarna har ingen egen "cruck"-tradition, på Färöarna, Island och Grönland saknas den också. De få och osäkra beläggen på denna tradition i Danmark, Norge och Sverige anses ta-la mot skandinaviskt ursprung.

Halmrep till taken snodde man på ett borrhvängsliknande verktyg, som kallades "crank" och är belagt såsom halmrepstvinare på de brittiska öarna sedan medeltiden. Kardelerna tvinnade man sedan samman på en repgång benämnd "krakruik", ett verktyg som jag konstaterat ha haft en stark permanens och en vid utbredning i hela Europa.

Fenton avser nu att åstadkomma en sammanfattande framställning av sina fältarbeten på Orkney och i hela Skottland. Den är tänkt som en fortsättning på uppsatserna *Das Bauernhaus auf Orkney und Shetland*, *Peat in Fetlar* (*Folk Life* 1964) och *Sheep in North Ronaldsay, Orkney*, (*Studies in Folk Life* 1968). Detta arbete planeras för en bok utgiven av the *Scottish History Society* om källorna till skotsk agrarhistoria under 15- och 1600-talen. Fenton har för mig betonat att det viktigaste för honom härvid är ämnet Skottlands agrara historia, egentligen utan någon kronologisk begränsning. Detta helt enkelt därför att Skottland fortfarande huvudsakligen är ett jordbruksland, trots det industrialiserade bältet mellan Glasgow och Edinburgh, och därför att det före den agrikulturella revolutionen nästan helt och hållet var bondeland. Allt slags arbete, som syftar till att skapa ett friluftsmuseum måste också ha denna inriktning och främst avse att åskådliggöra det som karakteriserar förändringarna av byggnadstyper, lanthantverk etc.

Bland Fentons övriga uppsatser märkes en framställning om *The Spade in Northern and Atlantic Europe*, skriven tillsammans med Alan Gailley och avsedd att tryckas i ett planerat samlingsarbete *Die Arten der Rinderanspannung in Europa*. Vidare *Ropes and Rope-Twisting in Scotland* (Gwerin 1960) och *Cheese-Presses in Angus in Scotland* (*Scottish Studies* 1963).

Fenton anser att hans andra huvudlinje i forskningen, den om byggnadsskicket, ytterst syftar till

att skapa ett eller flera friluftsmuseer och belysa byggnaderna i deras rätta sammanhang. En annan hithörande uppsats är *Alternating turf and stone, an obsolete building practice* (Folk Life 1968) samt *Clay building and clay thatch* (Ulster Folk Life 1969). Även i dessa arbeten är han särskilt intresserad av förändringarnas mekanism samt av att analysera den historiska bakgrunden på grundval av den geografiska utbredningen. Men de lokala förutsättningarna för de olika företeelserna är samtidigt enligt hans mening av stor betydelse.

För att belysa Fentons mångsidighet bör även nämnas en tidig studie över ordspråk och ordstäv, *Proverbs and Sayings of the Auchterless and*

Turiff area of Aberdeenshire, (Scottish Studies 1959). Viktigare är dock hans teoretiska och metodiska uppsatser: *Material culture as an aid to local history studies*, (Journal of the Folklore Institute 1965), *An approach to folk life studies*, (The Keystone folklore quarterly 1967) och *Historical ethnology in Scotland* (Ethnologia europaea 1967). Alldeles särskilt i de sist nämnda arbetena lägger man märke till en strävan att belysa frågorna i mycket vida sammanhang. Som akademiskt läroämne är folklivsforskningen ännu inte företrädd vid universiteten i Skottland, vilket måste beklagas sedan man lärt känna Alexander Fenton och hans imponerande mångsidighet.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

INGEMAR SVENSSON (text) och HILDING MICKELSSON (foto): *Hälsingemålningar*. Engl. summary, 126 s., ill. LT:s förlag, Stockholm 1968. Pris kr 36: —.

Det första stora uppståndet av svenskt allmogemåleri var en utställning i juni 1911 på Nordiska museet anordnad av P. G. Wistrand. Till denna utställning hade han även författat katalogen, och av dess välmatade 25 små sidor har senare folkkonstforskare hämtat åtskillig kunskap. Wistrand var tjänsteman på museet och en av dess verkligt betydande insamlare i fältet. Han hade specialiserat sig på sydsvenska bonadsmålningar. Det är också tack vare honom som en samling av dessa, ojämförlig både till antal och i fråga om konst- och kulturhistoriskt intresse, befinner sig i Nordiska museets ägo, tyvärr så gott som helt magasinerad.

I Wistrands katalog finner man endast några korta notiser om det hälsingländska allmogemåleriet. Det är först efter Sigurd Erixons fältundersökningar på 1920-talet och hans forskning som detta måleri blivit närmare känt och numera ingår i svenskt kulturmedvetande såsom särskilt originellt och högstående. På utställningen 1911 förekom Nordiska museets alltjämt äldsta bonadsmålning. Den härstammar från Gästrikland och är daterad 1639. I katalogen anmärktes särskilt att överskriften var avfattad på latin.

Dygder och laster med sina attribut och latinska namn finner man företrädda på högst olika sätt och vid olika tid i Ingemar Svenssons och Hilding Mickelssons vackra bilderbok om Hälsingemålningar, som tillkommit efter en omfattande insamling och fotografering under fyra somrar. Arbetet har utgått från Gävle museum och haft stöd av Kungafonden.

Det kan numera ej råda någon tvekan om, att bonadsmålningar från 1500- och 1600-talen med stilenlig renässansdekor, komplicerat bibliskt-myto-logiskt-emblematiskt innehåll och långa latinska inskriptioner ursprungligen haft sin plats i kyrka och prästgård eller hos herremän, lika väl som att en "Caritas" i Gustaf Reuters 1700-talstolkning hör hemma i storbondegården. Det är samspelet mellan denna artskilda ståndsmässighet som gör

måleriet i de hälsingländska "träslotten" så intressant och lärorikt.

De mera kända målarna är brokiga fåglar med dubbelhet i yrkesutövningen som väl inte enbart svarar till deras ekonomiska betingelser och villkor: den värmlandsfödde Gustaf Reuter, "Delsboskolans" främsta namn, var också korpral vid Hälsinge regemente, Jonas Hertman, född i Bollnäs, urmakare. Endast Paul Hallberg var utlärare i Hudiksvall efter att en tid ha gått på målarskola i Stockholm. Ser man till vad de åstadkommit, synes konstnärlighet och originalitet stå i omvänd proportion till deras utbildning.

Ingemar Svensson med sin välskrivna och skickligt balanserade text har bemödat sig om att framhålla det specifikt hälsingländska och därför så gott som fullständigt bortsett från dal-målarnas insats i landskapet. Helhetsbilden hade avgjort blivit rikare, om man också fått omvittnat, hur målare utifrån gav och tog av hälsingemålarna. Nu får bara en av de ynka "rullgardin"-målarna från Bingsjö i Dalarna vara med som typiskt degenerationsfenomen omkr. 1910.

När det gäller målningarnas tillkomst är det av intresse att man både i Hälsingland och Dalarna många gånger använt samma förlagor. Jonas Hertmans allegoriska årstider i Ovanåker och Alfta är t. ex. utförda med samma inspirationskällor som en hos Bosaeus i hans "Tafvelgallerier" (1870) återgiven, nu sedan länge nerriven och förstörd rättviksinteriör i Bingsjö. Hertmans framställning av Himmelsfärden (nr 37) har däremot ingenting att göra med den i rättviksmåleriet ofta nyttjade bildsviten i Müllers Himmelska kärlekskyss, som författaren vill göra gällande i en bildtext. Det kan också nämnas att Bror Hillgren i sin lilla skrift Från flydda tiders Delsbo (Stockholm 1942, s. 15 f.) framdragit en episod ur domboken från 1647, som sannolikt är det tidigaste belägget på Gustav Adolfsbibelns (1618) attraktiva karaktär, då målarna på landsbygden sökte inspiration för sina bibliska framställningar. En ångermanlänning Christoffer Nilsson, som 1646 varit i Delsbo och målat, anklagas för att i Sjömyra nattetid ha stulit både silver och annat samt dessutom "avhänt utur biblia främsta bladet eller titulen,

och högt i åminnelse konung Gustaf Adolfs konterfej med tre andra tavlor och avritningar, som finnas uti biblia, som han sade sig vilja måla efter.”

De i Hälsingemålningar avbildade väggfalten och inredningarna utgör endast prov på allt vad insamlingsarbetet givit. Ibland skulle man för proportioneringens skull ha önskat måttuppgifter på de avbildade föremålen, särskilt i textavsnittet. Och den fjättrade mannen (nr 15) hade blivit inressantare, om man fått uppgiften att han faktiskt diar sin dotter och är identisk med fader Kimon, han som enligt legenden inspärrades i fängelse för att där omkomma av svält. Men den hängivna dottern Pero livnärde honom med mjölken ur sina bröst. Det är den scenen som återges på målningen.¹

Det inledande avsnittet ger en utmärkt sammanfattning av de ekonomiska och praktiska betingelserna för hälsingemåleriet, och färgbilden av väggfältet i Ersk-Anders i Näsby, Alfta socken, som visar stormningen av Faxehus 1434 — det pryder även omslaget — är ett stycke förnämlig folkkonst. Som gräshoppor kliver de blåvit-uniformerade grenadjärerna med bajonett på gevären uppför stegarna till det senmedeltida fästet. Det är en framställning av kostligaste slag.

Svante Svärdström

ASTRID BUGGE & SIGNE HAUGSTOGA,
Damastveving på bondegården. Dekketøy i Gudbrandsdalen. Den Ekenmarkske vevemetode. Fortids kunst i Norges bygder, utg. av Kunstindustrimuseet, Oslo. Engl. summary. Oslo 1968, 166 s., ill.

Undertitlarna anger att både vävmetod och vävalster skildras. Arbetet grundar sig främst på inventeringar av damastvävnader bevarade i bondehem företrädesvis i södra delen av Gudbrandsdalen. Dessa registreringar har skett i samband

¹ Om denna målning och dess motiv se närmare Nils-Arvid Bringéus uppsats *Caritas romana* och de bevingade dygderna i föreliggande häfte av Rig s. 49 ff. Red:s anm.

med utställningar och forskningsresor, vid vilka också hithörande redskap och vävböcker samt mönsterblad studerats.

Damastvävning som hemtillverkning ”spratt opp som troll av eske” på 1830-talet, säger författarna. I stället för att ge en översikt av dess förekomst i hela Norge har man valt att beskriva den i ett visst område för att noggrannare skildra väverskorna och deras miljö. I södra Gudbrandsdalen synes materialet vara särskilt rikt. Man har kunnat skildra flera väverskor, som också framträtt i släktkrönikor och muntlig tradition och deras alster presenteras i boken. Dukar och servietter i damast och dräll är ju sådant som ej slitits i vardagslag, utan de har bevarats i gårdarnas linneförråd.

Den äldsta damastväverskan har ägnats ett helt kapitel bl. a. på grund av sina originella mönster. Hon var född 1796 som dotter till en byfogde i Trondheim, senare sorenskriver (motsv. härads-hövding), och hon blev gift med en man som slutade som fogde. Hon måste alltså räknas till ämbetsmännens socialgrupp, varför skildringen av henne och hennes vävning faller utanför den ram som bokens titel anger. Hon framträdde närmast som en självständig textilkonstnärinna. — Ännu en annan, mera ingående beskriven damastexpert var dotter till en juridiskt utbildad person med gård på landet. De flesta väverskor som nämns är emellertid döttrar eller husmödrar på stora bondgårdar med rika vävtraditioner — sådana som Gudbrandsdalen är känd för. Det framgår att en mera självständig mönsterbildning är svår att åstadkomma i en så pass invecklad teknik som damast och i allmänhet har väverskorna följt mönsterböcker och lösa mönsterblad.

Damastvävning är avgjort en lyxprodukt som förutsätter ett visst mått av materiellt överflöd hos sina utövare eller beställare. I nedre Gudbrandsdalen med omnejd odlade man lin och där vävdes mer än till hushållets nödtorft. Vackra linnedukar i drällteknik hade vävts även före damastvävningens debut på landsbygden och lagts på kistbotten för att tas fram till högtid. Det uppges t. ex. av förf:na att dukar på upp till 16 skaft har vävts omkr. 1770 i Gausdal. Linnevävnader ingick i de hemgifter som bereddes både till söner och döttrar — en sed som återfinns även i vissa svenska linvävarbygder. Ett stort antal lakan, dukar, servietter osv. verkade som statussymbol och man var inriktad på att samla så-

dant. Enligt citat i boken begrundade Eilert Sundt 1868 det problem som låg i att man vävde för att öka överflödet av textilier men ej för att sälja, vilket skulle ha gett lika mycket anseende och gjort större nationalekonomisk nytta. Här möter oss speciella, folkliga värderingar.

Damastvävningen i ifrågavarande bygd uppträdde som sagt plötsligt. Detta berodde på att konsten lärts ut genom en intensiv kursverksamhet på flera platser inom en kort tidsrymd. Det har visat sig att de som varit verksamma som läromästare har varit olika medlemmar av den bekanta svenska vävarfamiljen Ekenmark, vilken bestod av två bröder, deras hustrur och systrar. De hade hållit vävkurser i damastvävning med en speciell typ av vävstol. Särskilt framträdande var Gustafva Beckvall, f. Ekenmark, vars bok också översattes till norska 1835 genom Selskabet för Norges vel.

Förf:na visar att idéerna till de Ekenmarkska damastvävstolarna kom från Storbritannien och är beskrivna i en bok av skotten John Duncan, utgiven i Glasgow 1807—08. Väsentliga delar av detta arbete är dels ordagrant refererade, dels fritt översatta i J. E. Ekenmarks bok, tryckt 1820, som också anger att den är gjord efter "engelska uppgifter och egna försök". De olika metoderna i de Ekenmarkska böckerna har blivit föredömligt skildrade i ett långt och instruktivt kapitel med text och bilder i Bugges o. Haugstogas arbete. Bl. a. visas hur de vävtekniska konstruktionerna begränsar mönstrens mångsidighet och rikedom. De Ekenmarkska metoderna byggde på ett system med fem bottenskaft samt mönsterskaft, som var placerade bakom dessa, och vars antal var beroende av mönstrets variationsrikedom. (Mönstret i damast bygger liksom i mångskaftad dräll på växling av ytor med dominerande varp- och inslagseffekt.) Man arbetade med kontramarsch för bottenskaften och dragrustning för mönsterskaften. Ryckverk för skytteln rörelser rekommenderades. Förf:na har kunnat visa överensstämmelser mellan vävböckernas mönster och de bevarade vävnadernas. Det rör sig om djur, blommor, träd o. dyl. — sådant som också finns på märkdukar från 1700-talet och senare. Bl. a. genom märkningar har väverskorna spårats. Vävkursernas elever synes ha kommit från skilda samhällsgrupper, och någon förmedling av s. k. ståndspersoner synes i allmänhet ej ha förekom-

mit. Intresset för invecklad vävning har varit för allmänt i ifrågavarande bygder för att detta skulle varit nödvändigt.

På de vävnader som presenteras i boken har ej blott mönstren utan även grundbindningarna angivits, vilket är av stort värde. Att döma av de prov som avbildas har samtliga Ekenmarksinfluerade duktyger — med ett undantag — varit vävda med ett bindemönster av femskaftad satin. Den traditionella drällvävningen i Gudbrandsdalen — och i Skandinavien över huvud taget — har i allmänhet byggt på fyrkaftsbindningar. Den Ekenmarkska familjen synes däremot ha brukat den i hantverket vanliga femskaftade satinbindningen som lättast åstadkoms genom kontramarsch. Enligt min mening är detta en traditionsmotsättning värd att poängtera. — Samtidigt med damastvävningens uppträdande på landsbygden blir bomullen mera använd i duktyger. Den synes särskilt lämpad till varpgarn och stod också högt i anseende som ett "fint" material, varför man helst använde det även som inslagsgarn. Hur damastvävningen medförde ett komplex av nyheter visas bl. a. av att den äldst daterade av de bevarade dukarna i Fåberg (från 1838) är vävd helt av bomull i femskaftad satin som grundbindning.

I slutet av 1800-talet blev ännu en svensk vävlärare aktuell i Gudbrandsdalen. Det var Lovisa Nylander som höll kurser och spred en lärobok, varmed följde ett kontrakt som tillät köparen att begagna en patenterad uppfinning i konstvävnad. Bugge och Haugstoga förvänar sig över patenträttigheten, då de anser att Nylanders metoder i stort sett överensstämmer med de Ekenmarkska. De påpekar att L. Nylander ej angett några källor trots att icke bara vävstolskonstruktionerna utan också stora delar av förordet samt tretio av hennes mönster är hämtade från Ekenmarks. 1874 reste hon omkring i Lillehammerstrakten och kurserna varade endast några dagar, vilket förutsatte goda förkunskaper hos eleverna, antingen de förvärvat dem i hemmet eller på kurs. Av de prov på Nylanderinspirerade dukar som visas är åtskilligt fler vävda i fyrkaftad korskyptert som grundbindning än i femskaftad satin. Frågan är om ej det ovan nämnda undantaget bland Ekenmarksdukarna också hör hemma i denna grupp. Den är nämligen märkt med ett M, vilket har tolkats som monogram för en väverska, vars dotter också hette Marie (1845—

1931 och hos henne höll Lovisa Nylander kurs 1874.

Det är ingen tillfällighet, synes det mig, att många av Nylanderdukarna bygger på fyrskaft som grundbindning. Lovisa Nylanders patenterade vävstol har nämligen flera äldre traditionella drag. Den har sålunda fyra trampor, fästa under vävbänken, inget ryckverk, tygbommens spärtrissa placerad på insidan av gavelstycket samt vävtrissor för fyra bottenskaft, vilket innebär att man ej behöver skaffa sig ett utbyggt lattsystem för kontramarsch, då man väver damast. Av patentbrevet framgår det att mönsterbildningen är densamma som Ekenmarks, men ifråga om bottenskaftens upphängning och antal skiljer sig metoderna. Den patenterade Nylanderska vävstolen är byggd för en grundbindning på fyra skaft — vanligen korskypert, även kallad falsk satin, vilken Nylander kallar "atlas". (Den femskaftade satinen kallar hon femskaftad atlas.) Den patenterade vävstolen har nämligen en överbindning med enbart block, vilket förutsätter en grundbindning, byggd på ett jämnt tal. Den Nylanderska metoden var en förenkling i jämförelse med den Ekenmarkska, som fordrade en mera utbyggd vävstol. Det innebar på sätt och vis en återgång till äldre vävtraditioner, vilket bl. a. förklarar de korta kursiderna. Nylander visar visserligen i sin bok hur man skall förfara för att åstadkomma vad hon kallar "femskaftad atlas" med kontramarsch, men det är ej det hon fått patent på — förklarligt nog. Att de patentbeviljande myndigheterna skulle ha varit okunniga om de Ekenmarkska metoderna, då Nylander fick sitt patent förefaller för övrigt otroligt. Hennes bok lämpar sig för elever med flera olika förkunskaper och vävstolserfarenheter. Sådillvida har förf:n rätt att hennes patent ej innebär något tekniskt framsteg.

Det är av stort intresse, ej minst för svenska läsare, att följa verkningarna av de Ekenmarkska kurserna. Både i Sverige och Norge hade hushållnings- och liknande sällskap modellsamlingar till allmänhetens nytta. Så hade Akers Sogneselskap i sin samling på Ullevål 1835 en ekenmarkska vävstol. (Den var i en fjärdedels skala liksom den modell som finns på Tekniska museet, Stockholm.) Även i Sverige propagerades för de ekenmarkska metoderna, men deras verkningar har ej fått en så allsidig beskrivning här som i det nu föreliggande norska arbetet. Damastvävningen

har varit en specialisttillverkning, utövad ej sålän av ogifta bonddöttrar, som stannat i föräldrahemmet. Den har på enstaka gårdar i Gudbrandsdalen fortsatt att utövas in i våra dagar. Hemslöjdsrörelsen har sedan slutet av 1800-talet stött denna verksamhet genom olika åtgärder såsom försäljning av alstren, vävkurser och utställningar.

En omfattande litteraturlista samt sak- och namnregister gör ifrågavarande bok mycket nyttig för forskare. Genom det rika och instruktiva bildmaterialet, delvis i färg, har den blivit icke bara ett synnerligen värdefullt arbete utan även ett mycket vackert sådant.

Gertrud Grenander Nyberg

BENGT INGMAR KILSTRÖM: *Härkeberga kyrka*. Sveriges kyrkor 123: Trögds härad, Uppland 9:1. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1968. 75 s., ill. Engl. summary. Pris kr 23:—.

Det är glädjande, att utgivningstakten under de sista åren tycks ha ökat beträffande det stort upplagda samlingsverket Sveriges kyrkor: enligt uppgift utkommer 5—10 volymer årligen. Efter drygt ett halvsekel — den första volymen publicerades 1912 — kan de nuvarande utgivarna, Sten Karling, Armin Tuulse och Per-Olof Westlund, redovisa en magnifik svit av undersökningar, även om åtskilliga kyrkor fortfarande återstår att behandla. Man måste dock hålla i minnet, att det rör sig om vetenskapliga specialundersökningar, som förutsätter mödosamma fältarbeten och att utgivarna är beroende av statliga och privata kulturinstitutioners generositet i fråga om anslag till tryckningskostnader etc. På pluskontot bör vidare noteras, att samlingsverket fr. o. m. volym 114 getts en ny och modernare typografisk utformning av Vidar Forsberg.

Med föreliggande arbete återvänder Bengt Ingmar Kilström till för Sveriges kyrkor klassiska nejder nämligen Uppland. Detta konstaterande gäller även om förf. själv och hans tidigare vetenskapliga produktion. Förutom egna undersökningar, som redovisas i litteraturförteckningen, har förf. publicerat flera seriöst upplagda kyrkoberskrivningar i den ambitiösa serie av konsthisto-

riska vägledning, utgivna av Stiftsrådet i Uppsala, som har honom själv till redaktör.¹

Beträffande Härkeberga genuina medeltidskyrka är det framför allt Albertus Pictors kalkmålningar, daterade till 1480-talet, som tilldragit sig forskarnas intresse och en rikhaltig litteratur finns i ämnet. De livfulla scenerna med deras vegetativa ornamentik är motiviskt sett till övervägande del inspirerade av *Biblia Pauperum* (s. 22 f.). Tidigare forskning har också främst sysslat med målningarnas stilhistoria och tekniska utförande. Det nya och revolutionerande hos Kilström är, att han lägger stor vikt vid ikonografien. Med rätta anser han, att till grund för målningarna ligger en teologisk totalsyn med pedagogiskt syfte i för medeltiden karakteristiska dogmatisk-typologiska schemata. Därmed kan förf. på ett logiskt sätt ikonografiskt bestämma t. ex. de rikligt förekommande djursymbolerna och andra symboliska motiv, som äldre forskning uppenbarligen haft svårt att förklara (s. 50—55).

När Axel L. Romdahl i en uppsats beskriver scenen i Härkeberga kyrka, där Albert målare skildrar Noas skam tillägger han: "I sammanhanget har det ingenting att betyda att räven i högra hörnet springer bort med en gås."² Eftersom Kilström i härkebergamålningarnas symboliska bilder kunnat identifiera de sju klassiska dödsynderna, är enligt honom nämnda räv med en gås i munnen inte ett ovidkommande s. k. fabeldjur utan "en symbol för frosseriets eller omåttlighetens dödssynd" (s. 50 — se även s. 33 och 37). Även om Albertus Pictor var en frodig målarbegävning, kan man inte efter Bengt Ingmar Kilströms ikonografiskt inriktade tolkningsförsök hävda, att vissa motiv enbart är utslag av konstnärens skämtlygne eller tolka dessa som uttryck för "medeltidens bristande känsla för gränserna mellan de estetiska kategorierna."³ — Tilläggas bör att illustrationsmaterialet just beträffande kalkmålningarna är slösande rikt och instruktivt.

Naturligtvis beskriver förf. i enlighet med intentionerna för Sveriges kyrkor själva kyrkobyggnaden med inredning och inventarier bl. a. det stora triumfkrucifixet med den för 1300-talet typis-

ka lidandesprägel och den ståtliga gustavianska predikstolen, ritad av den kände J. B. Masreliez (s. 55 ff.) — lägg också märke till den stilfulla kyrkomiljön med bevarat kaplansboställe från 1700-talet (s. 9—14) — men självfallet tilldrager sig som ovan framhållits kalkmålningarna (s. 21—55) det största intresset för en kulturhistoriskt intresserad läsare — i synnerhet när förf. som här kan redovisa nya och fyndiga forskningsrön.

Benkt Olén

Kumlabygden. Fortid — nutid — framtid. Utgiven av Kumla stad och Kumla landskommun genom JONAS L:SON SAMZELIUS. Del 3. LARS HELLBERG: *Ortnamn och äldre bebyggelse*. Kumla 1967. 602 s. + 2 kartbil. (Distribution A. Dohlwitz bokhandel AB, Kumla). Pris halvklotb. kr 40: —, helklotb. kr 45: —.

Kumlabygden är ett mycket brett upplagt verk. Första delen, som har undertiteln *Berg, jord och skogar*, kom ut 1961, och två år senare kom andra delen, *Fortidsliv*. Tredje delen, som behandlar ortnamn och äldre bebyggelsehistoria i Kumla och Hallsberg har skrivits av docenten Lars Hellberg.

När det gäller att skildra de äldre skedena i en trakts bebyggelsehistoria, är det i första hand de fasta fornminnena man får lita till intill dess skrivna källor börjar uppträda, dvs i regel fram till medeltiden eller ibland nya tiden. Men också ortnamnen kan ge många och värdefulla upplysningar om bebyggelsehistoriska frågor. I Kumla-trakten är bygravfält och andra fasta fornlämningar bevarade endast i begränsad omfattning, och därför är ortnamnens vittnesbörd om den äldre bebyggelsen av så mycket större betydelse.

I och med att ett bebyggelsenamn blir tolkat och dess ursprungliga betydelse blir klar ger det också upplysning om den ursprungliga bebyggelsens karaktär, läge osv eller om platsen innan den bebyggdes. Men namnen kan också ge besked om vilken bebyggelse som är äldre eller yngre. Hur gamla de äldre ortnamnen är kan man inte med säkerhet avgöra, men däremot har man ställt upp en relativ kronologi för vissa namntyper. För att få fram denna har man använt sig av namnens rent språkliga form men dessutom av två olika

¹ Se t. ex. *Upplands kyrkor*. Konsthistorisk vägledning 9. Uppsala 1967.

² A. L. Romdahl, *Åtta sekler — åtta bilder* (i STF:s årsskrift 1935), s. 131 f.

³ G. Näsström, *1400-talsmåleri i uppländska kyrkor* (i STF:s årsskrift 1944), s. 184 och 189.

undersökningsmetoder, den kamerala och den geometriska. Den kamerala metoden går ut på att man jämför de olika bebyggelsernas storlek så som de uttrycks i markland, mantal o. d., och på så sätt uppskattar deras relativa ålder. Enligt den geometriska metoden jämför man de olika ägölotternas läge i förhållande till varandra för att därav dra slutsatser om vilken bebyggelse som är äldre eller yngre. Man får fram vissa "urbyar" från vilka sedan sekundärbebyggelser utgrenat sig.

Hellberg framhåller emellertid de brister, som såväl den kamerala som den geometriska metoden har, och han har därför i stor utsträckning tagit hänsyn till andra faktorer, som bebyggelsernas utmarker och dessas storlek, deras läge ur kommunikations- och odlingssynpunkt, kvartärgeologiska och kemiska indikationer rörande forntida odling och boplatser samt bevarade fornminnen. Han presenterar också vad han kallar elementarbygdsmetodiken. Man utgår enligt den från namnskicket i smärre bygder med väl avgränsade områden och där de skilda bebyggelserna rimligtvis står i ett historiskt betingat sammanhang. Genom undersökning av ett antal sådana elementarbygder får man fram vilka namntyper som är knutna till primär, resp. sekundär bebyggelse. De resultat man så kommer till kan man använda sig av vid undersökning av storbygder med likartat namnbestånd men vilkas uppkomst av andra skäl — t. ex. brist på fornminnen — är svår att analysera. Genom att undersöka en del elementarbygder i Uppland har Hellberg visat, att namn på *-sta* och *-by* tillhör en yngre epok i bygdernas utvecklingshistoria och alltså är knutna till sekundärbebyggelse. Eftersom de uppländska elementarbygdernas namnskicket i stort sett överensstämmer med Kumlabygdens, drar han den slutsatsen, att de nämnda namntyperna också där representerar sekundärbebyggelse.

Hellberg behandlar synnerligen utförligt namnen på *-sta* och *-by*. (Hans utredning är mycket intressant, men många av bokens läsare tycker nog, att 50 sidor *-by* och över hundra sidor *-sta* är i mesta laget i en avhandling av denna typ.) Tidigare har man ansett, att såväl *-sta* som *-by* alltid varit direkt bebyggelsebetecknande ortnamnselement. Senare har man emellertid i stor utsträckning frångått denna uppfattning och framställt olika andra tolkningsförslag. Hellberg menar, att såväl *-sta* som *-by* varit ägobetecknande, så att *-sta* främst har betecknat slätterräng, medan

-by avsett löväng. Namnen är alltså i regel äldre än bebyggelsen.

De enskilda namntolkningarna skall här inte granskas, men som exempel på vad förf. kan komma till för resultat i fråga om ett enskilt namn kan vi ta *Korsta*. Någon bebyggelse med namnet *Korsta* finns inte nu, men intill senaste tid har funnits en levande tradition, att det en gång funnits en by med det namnet, men att den blivit lagd öde i samband med digerdöden vid mitten av 1300-talet. Den skulle ha legat ungefär vid en höjd som kallas Länsmanskullen. I en jordebok från 1553 anges en arrendeavgift på ett öre "aff korsta lychia". Detta ortnamn förekommer inte i senare jordeböcker, men det ger dock stöd för traditionen om *Korsta by*. Lanmäteriakter och kartor över Kumla by ger inga upplysningar om var *Korsta lycka* kan ha varit belägen. Men på kartor över *Blacksta by* finns angivet ett *Korsta röse* som råmärke. Dessa uppgifter kände Hellberg inte till, när han 1957 granskade de fasta fornlämningarna i Kumlabygden. Men det delvis bortodlade röse han då fann vid Länsmanskullen i rågången mellan Kumla och *Blacksta byar* är tydligen identiskt med de gamla kartornas *Korsta röse*. Däremot fanns intet kvar av de spår efter grundmurar och källare, som traditionen ännu för ett hundratal år sedan kunde berätta om. De jordprov, som togs på platsen, visar emellertid så höga fotfatvärden, att de inte kan bero enbart på odling av jorden utan snarast på att en boplatz funnits där.

Namnet *Korsta* tolkar Hellberg — efter att ha diskuterat och förkastat olika möjligheter — som utvecklat ur ett fornsvenskt *Kornstadir* och med betydelsen 'det inhägnade område, där korn odlats' eller avseende slättermark som besåts med korn. För en folklivsforskare är det intressant att se, hur en utredning om ett ortnamn bekräftar en folklig tradition om en sedan århundraden försvunnen bebyggelse. Ja, som rentav styrker en än äldre tradition, som går tillbaka till 1300-talet.

Över huvud taget är Kumlabygden III en intressant läsning inte minst därför, att den praktiskt exemplifierar vad man brukar kalla tvärvetenskap, dvs samarbete mellan olika vetenskaper och forskningsgrenar, och visar vilka resultat detta kan ge. De källhänvisningar, ordförklaringar och register av olika slag, som finns i slutet av boken, är man tacksam för.

Sten-Bertil Vide

Kulturen 1966, 1967, 1968. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för Södra Sverige. Lund 1966, 1967, 1968. Varje årgång 192 s., ill. + färgplanscher. Pris inb. kr 35:—.

Kulturens årsbok trycktes 1968 i 30.000 exemplar av vilka huvudparten gick till de 24.595 medlemmarna. Av dessa är 13.445 bosatta utanför Skåne och spridda över landet ända upp till Karesuando i norr. Ett hundratal bor utomlands. Den stora upplagesiffran och den vida spridningen torde varje svensk kulturhistorisk institution avundas och eftersträva. Vad beror framgången på? Enligt Bengt Bengtsson — museichef och redaktör — på 1. ständigt verksamhet av personal, speciellt anställd för att värva nya och hålla kvar gamla medlemmar 2. att Kulturens samlingsrevir är så vidsträckt att det appellerar till personer med vitt skilda intressen 3. en medveten politik att i varje årsbok på ett lättförståeligt sätt presentera kulturhistoriskt material från huvudsakligen ett av institutionens samlingsområden. "Många människor orkar inte läsa mer än tre sidor åt gången. Också deras kunskapsbehov skall tillfredsställas. Korta koncentrerade uppsatser varvade med större arbeten och ett påkostat instruktivt bildmaterial i svart-vitt och färg är enligt min mening en god kombination för den heterogena gruppen av årsboksläsare." (Bengtsson).

Årsboken 1966 behandlar huvudsakligen silver och fajans. Silver är som bekant ett populärt ämne och delar av Kulturens stora silversamling har analyserats i tidigare årsböcker. I den här årgången tas upp olika problem såsom den svenska bågarens utveckling från gotik till barock, diverse föremål från rokokko till nyrokoko insatta i sitt kulturhistoriska sammanhang, mosaiska kulturföremål m. m. I huvuduppsatsen behandlar Bengt Bengtsson ett bordsställ i silver och silverbeslaget glas från 1761. Det är ett utomordentligt fint silverarbete, enligt stämplarna utfört av den skicklige rokokoguldsmeden Kilian Kelson i Stockholm och avsett som prydnad-nyttföremål på ett festdukat bord. Det består av en ställning med 4 baluster-formade ströare, 4 musselformade saltkar, 2 flaskor och en skål. Författaren spårar franska förebilder. Det är riktigt i fråga om ornamentik och de enstaka föremålen form. Ställets lätta vertikala uppbyggnad med hängande ströare och skålar påminner dock mer om tendenserna i engelskt silversmide. Bordsstället var 1966 i till-

fällig deposition på Kulturen men såldes senare för en hög summa till en privatsamlare. Det stals, grävdes ner av tjuvarna och återfanns i delvis förstört skick. Synd att det inte fick stanna på Kulturen!

Jan Gerber har gjort en undersökning av silverbeståndet i skånska bondehem under perioden 1700—1850. Den är baserad på bouppteckningsuppgifter som ställts samman med silver i Kulturens samlingar. Maj Florin gjorde på 1930-talet liknande undersökningar i Bergslagen och i trakterna kring Dellensjöarna och Ljusnan. Hon hade möjlighet att följa föremål som bevarats i släkten bakåt i bouppteckningarna och därigenom få fram de ursprungliga benämningarna, tillverkare och tillverkningsorter. Det skånska materialet kan inte pressas på så många upplysningar, eftersom silvret inte längre finns kvar i sin ursprungliga miljö. Det har ändå givit goda uppgifter om olika föremålstypers förekomst kvantitativt och tidsmässigt. På bilderna som följer uppsatsen har gjorts arrangemang av skålar, kannor, skedar m. m. efter beskrivningar i bouppteckningarna. Det är en farlig väg eftersom beskrivningarna är så summariska. Några avbildade skedar exempelvis verkar helt främmande för skånsk silvertillverkning.

Jungfru Maria "toppade helgonens skara" och hennes bild levde kvar på folkligt dräktsilver ännu tre sekler efter reformationen skriver Sigfrid Svensson i "Helgon i silver" men påpekar att även S:t Göran, S:a Barbara och S:t Kristoffer — nödhjälparna — finns avbildade på skånska tröjspannen. Sambandet med norskt dräktsilver är klart — således ännu ett belägg för det gemensamma ursprunget, den dominerande hansestaden Lübecks senmedeltida guldsmeder.

Skönt matnyttigt är Gunilla Erikssons uppsats om fajansfabriken i Sölvesborg, anlagd av sedermera landhövdingen Gabriel Sparre i enlighet med privilegier utfärdade av kommerskollegium 1773. Arbetarförflyttningar och mönsterspridning mellan storfabrikerna Marieberg och Stralsund och de mindre företagen i Sölvesborg, Pålshö och Växjö blir ytterligare klarlagt genom nytt arkivmaterial, stilanalyser och kronologiska bestämningar. Dessutom har Sölvesborgsfabrikens historia följts upp fram till det troliga nedläggningsåret 1798. Uppsatsen har sedermera kompletterats med nya uppgifter i en katalog utgiven i samband med inventering och utställning.

I årsboken 1967 är huvudtemat möbler från 1600 till 1800-talets början. De kortare uppsatserna behandlar enstaka möbler av allmänt intresse i Kulturens samlingar medan Marshall Lagerquist skriver Liten svensk möbelhistoria med utgångspunkt från Kulturens fina samling av 1700-talsmöbler. Hans eleganta översikt av herremansmöbler dröjer särskilt vid problem som modespridning. Föreskriver Köpenhamn eller Stockholm modet i Skåne? Det visar sig att de rådande modestilarna i Stockholm är normgivande.

Sven T. Kjellberg har publicerat en nästan 50-årig arkivundersökning av möbelbeståndet i Göteborg 1649—1825. Undersökningen grundar sig på bouppteckningar samt på tolagsjournaler med uppgifter om möbelimport. Det är en enormt nyttig och intressant läsning med upplysningar om möbelbenämningar, typförekomst och material. Men den backas dåligt upp av ett alltför litet antal förklarande bilder. En läsare utan goda förkunskaper torde ha svårt att tillgodogöra sig den.

Den sista uppsatsen (som inte kom med i Silverårsboken) är ett seminariearbete i konsthistoria. Britt Ginér tar på nytt upp diskussionen om de ciseleerade lockplattorna på svenska barocksdryckeskannor av silver. I motsats till Carl Hernmarck, som anser att plattorna huvudsakligen är import från Tyskland, har hon den uppfattningen att de i allmänhet tillverkats av de mästare som utfört kannorna i övrigt. Som bevis använder hon bl. a. ett par plattor, stämplade av stockholmsguldsmeder. Hon ställer också frågan varför de svenska guldsmederna inte skulle tillverka ciseleerade lockplattor när de utför liknande arbete på presenterfat? Jag har samma åsikt men hoppas att författaren i den licentiatavhandling med fördjupade undersökningar som hon förbereder inte bara tar upp de religiösa utan också andra motiv, framför allt de ofta förekommande mytologiska framställningarna.

Årsboken 1968 fortsätter med möbler. Efter all 1600- och 1700-talsmagnificens i föregående årsbok är det rätt härligt med pinn-, korg- och wienerstolar, jugendbyfféer och bord av papier maché. Marshall Lagerquists Den ståndaktiga pinnstolen för den moderna röd- eller grönbetsade pinnstolen tillbaka till sin förebild, den engelska windsorstolen, som i New England förenklades till vanlig pinnstol och där var i allmänt bruk redan under 1700-talets senare del. På 1850-talet uppträder den plötsligt som en innovation i små-

ländsk tillverkning här i landet. Enligt ortstraditionen skulle det vara fru Henrika Killander på Hooks herrgård i Svenarum som "givit upphovet till den för hela länet numera så betydelsefulla pinnstolsindustri" — fortfarande en blomstrande industri som bekant. Författaren anser att traditionen har fog för sig.

Nils Nilsson behandlar konkurrenten wienerstolen, den billiga funktionella bójträstolen, som österrikaren Michael Thonet redan 1841 fick patent på. Hans firma i Wien, som fortfarande existerar, har under årens lopp möblerat restauranger, kaféer och andra offentliga lokaler världen över. Vid sidan av importen började man i Sverige en större inhemsk tillverkning av wienermöbler år 1903. Det var Gemla som med hjälp av inkallade österrikiska arbetare satte i gång denna produktion.

Om Kineserier har Jan Gerber skrivit en lång och mättad uppsats. Han tar upp skillnaden mellan kinesiska originalmöbler, kinesiska möbler efter europeiska förlagor, europeiska möbler med kinesiska lackmålningar och slutligen helt europeiska möbler med kinesisk påverkan i form och dekor. De olika tillvägagångssätten illustreras med föremål som granskas ur tillverkningsmässig och stilhistorisk synvinkel. Exposéen inleds med lackmöbler från tidigt 1700-tal och avslutas med moderna stolar, ritade av Hakon Ahlberg och Hans J. Wegner, som visar tydlig påverkan av kinesiska 1700-talsstolar. 1800-talets senare hälft beskrives som en osjälvständigt imiterande stilepok. Det är riktigt att kineserier i barock och rokokodominerar under denna tid men kinesiska stilelement förekommer dock på ett annorlunda sätt som en del av den nya vågen med ostasiatisk influens.

Mycket arbete måste ha lagts ned på färgbilderna som blivit allt bättre. Bilderna i årsboken för 1968 är delvis utomordentligt fina.

Till sist: avsikten är ju att i varje årsbok behandla ett eller två huvudtemata. De andra ofta mycket intressanta uppsatserna med varierande innehåll kommer på något sätt bort genom huvudämnets dominans. Tyvärr! Jag tänker då på Anders Mårtenssons viktiga redogörelse för grävningfynd, Gustaf Aberg's upptäckter av järnstaketillverkare, Ragnar Blomqvists uppsatser om papegojgillen och kakelugnar m. m. Vore det inte bättre att vidga ämnesområdet men hålla årsbokens hela innehåll inom detta? Den skulle på det sättet få en fastare kontur.

Kersti Holmquist

CHRISTIAN BURRAU: *Min biografi*. Utg. av BRITA STJERNSWÄRD. LTs förlag, Stockholm 1966. 156 s., ill. Pris kr 22:—.

Jordbrukets omdaning i Skåne under 1800-talets senare hälft, upplevd av en hittills okänd föregångsman, inspektör Christian Burrau, och skildrad i dennes självbiografi, skärskådas häri ur delvis nya synvinklar. Läsaren får en "inside information" om hur godsägare och förvaltare stegvis anammar nya bruksmetoder, redskap och bättre djuruppsättningar, om hur deras ekonomiska tillgångar placeras samt om hur gårdarnas drift organiseras. Det är en idog och framsynt, orädd och något självsäker man, som i sin 1885—86 nedtecknade beskrivning skildrar sitt liv och dess skiftande miljöer och medverkande personer.

Christian Burrau föddes 1808 på Sövdeborg, där såväl hans farfar, fransk emigrant, som hans far varit hejderidare vid schäferiet. Efter skolgång och studier för informator blev Christian, endast 16 år gammal, anställd som kontorskrivare vid Andrarums alunbruk. Burraus skrivskicklighet och ekonomiska sinne medverkade till att han sedan blev skrivare hos kronolänsmannen i Ingelstorp. Han avancerade snart till vik. länsman och därtill fogdetjänare, vilket innebar, att han för rättade alla utmätningar i fögderiet. Han fann sig emellertid inte väl tillrätta med denna syssla, ty han accepterade inte att bli mutad samt led mycket med de drabbade vid exekutionsförrättningarna.

Vid ett tillfälle höll Burrau en kreatursauktion på Tosterups gods och blev då av dess ägare, general Silfversparre, tillfrågad om han kunde skaffa en bra inspektör till godset. Detta lyckades honom, men då inspektören efter en tid flyttade, fick Burrau själv tjänsten mot en lön av 200 Rsr. Han var då blott 23 år gammal. På Tosterup fick Burrau tillfälle att sätta sig in i lantbrukets skötsel. Han förvånade sig bl. a. över att man använde oxar och årder, där man borde haft hästar och plog, att man använde harvar med lössittande pinnar och att man hade så olämpliga arbetsledare.

Vid generalens död ärvdes Tosterup av hans styvson, greve Gustaf Ehrensvärd. Denne var angelägen, att hans unge inspektör skulle förkovra sig i lantbruksskötsel i utlandet, varför han själv for med till Tyskland och introducerade honom hos några storgodsägare som lantbrukshospitant.

Förtänksam som Burrau var, hade han lexikon med sig och kunde redan efter någon månad göra sig förstådd på tyska. Han förde dagjournal över allt han såg och deltog i. Han kopierade egendomskartor för att kunna förstå vångindelningen i cirkulationsbruket, vilket han lovordade som fördömligt. Jordbruksredskapen däremot fann han simpla. Tyskarna använde ett primitivt årder "haken", som uppdrov jorden alltför tunt. Man hade ej lagt sig till med den engelska plogen. Trots deras dåliga redskap måste Burrau medge, att tyskarna fick vackra grödor.

Mjölkhanteringen imponerade ej på honom, medan fåraveln vann hans beundran. Tyskarnas säregna sätt att tröska raps med hästar, som reds över grödan, som utbretts på stora lakan på fälten, fann han synnerligen effektivt. Deras skicklighet att föra lien likaså. Sädeströkningen utfördes med slaga av såväl män som kvinnor. Något tröskverk såg Burrau ej under sin resa. Efter 1½ års lärotid i Tyskland återvände Burrau till Tosterup. Han medförde en klöversåningsmaskin, troligen Sveriges första. Vid hemkomsten steg inspektörlönen till 600 Rsr. Han var nu ivrig att förbättra och grep sig genast an med muddring och mörpling. Han tilläts köpa unga starka hästar för att bearbeta jorden djupare. I en av några ödehemman nyskapad gård gjorde han en radiär uppdelning av vångarna och införde cirkulationsbruk. Jordan gödslades genom att betesdjur nattetid inhägnades. Tröskverk övertog slagans funktion. Med hjälp av det myckna arbetsfolk, som fanns på den tiden, kunde Burrau utjämna de 3 alnar höga jordvallar, som utgjorde stängsel mellan hemmanen, och företog nödvändig dikning. Han arbetade på att snabbt skaffa foder, ströämnen och gödsel. Nya längor för stall, loge, ladugård och fårhus uppfördes. Mjölkkorna kompletterades med 50 kvigor av holländsk ras. Att allt detta lönade sig visade skörden av säd, som under 3 år ökade till dubbla antalet tunnor. Burrau stannade på Tosterup till 1858 då han med sin familj flyttade till Arendala gård mellan Lund och Dalby som långt tidigare förvärvat. Från Arendala-tiden innehåller biografin endast familjenotiser.

Birgitta Klarström

Vad sker i glesbygden? En etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk. Red.: HARALD HVARFNER. Norrbottens museum, Luleå 1968. 143 s., ill. Pris kr 10: 50.

Redan i det yttre, genom sin titel, sitt vackra omslag och sitt i förhållande till ämnet måttliga omfång, verkar denna bok lockande. Det skall då genast sägas: Det är en märklig bok, inte minst med tanke på hur den tillkommit. Den är nämligen ett resultat av det internordiska fältseminarium, som med ett 30-tal deltagare under ett par veckor på sensommaren 1967 pågick i Jokkmokk. Arrangör var Nordisk Etnologisk-Folkloristisk Arbetsgrupp (NEFA). Temat var (enligt Nord-Nytt 1967: 2): "Dagens och morgondagens Jokkmokk. En undersökning av hem, arbete och fritid i en glesbygdskommun". Utläggningen hade skett i samråd med Norrbottens museum, som sedan länge utfört fortlöpande undersökningar i socknen. Seminariet ville belysa vilka faktorer, som påverkade Jokkmokkborna i valet mellan att i ett osäkert ekonomiskt läge kvarstanna i bygden eller utflytta. Det är för rec. okänt om fältarbetet utfördes i hela dess planerade vidd till att även gälla hemmets och festlivets förändringar eller redan från början koncentrerades till vad som blivit bokens tema: de tekniska och ekonomiska förändringarna och deras verkningar.

Själva arbetsinsatsen var stor: omkring 400 dagsverken av kvalificerat folk. Till sådana företag räcker universitetsinstitutionernas ordinarie exkursionsanslag inte långt. Det arbetades i olika lag, vart och ett inriktat på en speciell yrkesgrupp, vilket också återspeglas i bokens kapitel. Det märkliga är då att vid ett sådant arbetssätt ha fått de olika partierna att så smidigt glida ihop och att ha kunnat ge dem en så likformig yttre gestaltning, att läsaren får intryck av ett enhetligt verk, trots att det egentligen är ett mosaikarbete.

Vad som skildras är rationaliseringens, mekaniseringens och centraldirigerings verkningar för existensmöjligheterna. Dessa byggde på att olika näringsfång kunde kombineras genom att utövas under skilda säsonger. Jordbruk kompletterades tidigast med jakt och fiske, senare med skogsarbete. För icke jordbrukare existerade andra möjligheter att fylla hela arbetsåret. Att varje

förändring som sedan kom också ingrep i det hela kan exemplifieras med följande: Av olika skäl koncentrerades skogsbruket till större och färre avverknings- och nyplanteringsområden. Detta medförde längre vägar till arbetsplatserna och skulle också tvinga till anläggandet av nya skogsarbetarkojor. Det blev billigare att transportera arbetarna till och från arbetet, vilket i sin tur tvingade fram en koncentration av bosättningen. Samma effekt hade utbyggnaden av vattenkraften i den stora kommunen. Den skedde undan för undan på olika platser med början i Porjus. Så har under en kort tidsperiod orter vuxit upp och sedan avfolkats på nytt. Den tekniska utvecklingen skapade nya yrken: hästkörarna efterträddes av traktorförare, flottarna av lastbilschaufförer. Nu håller underlaget för dessa yrken i sin tur på att försvinna. Alla dessa förändringar har spolierat många ambitiösa satsningar som gjorts såväl av privata företagare som från kommunens sida. Butiker och skolor står tomma. Jordbruket försvinner eftersom det byggde på en kombination av säsongsysselsättningar som endast i högst begränsad utsträckning nu står till buds.

Omedelbart efter läsningen av boken råkade rec. få se den TV-film om Vindelälven som upp-tagits med anledning av planerna på dess utbyggnad. I belysningen från vad som hänt i Jokkmokk tedde sig det lokala intresse som motiverades av att en utbyggnad skulle ge ökade arbetstillfällen ganska kortsynt. Och när nu turismen i Jokkmokk föres fram som den nya näringsgren, som möjligen skulle kunna hejda avfolkningen, bör även detta ge utbyggnadstillskyndarna något att tänka på. Vad sker i glesbygden? är också en nyttig läsning för Arbetsmarknadsstyrelsen. Den borde kunna stå som finansiär för liknande undersökningar inom andra aktuella områden. Det gäller att få till stånd planeringar, som icke ha för kortvarig verkan.

Fältseminariet i Jokkmokk avsåg enligt det ovan citerade förhandsmeddelandet att pröva "efter vilka fältmetoder vi bäst kan belysa kulturförändringar i dagens nordiska samhälle". Det nya ligger i att folklivsforskare ger sig i kast med ett så rykande dagsaktuellt problem. Metoderna som använts är däremot de inom ämnet gamla och beprövade: att sammanställa data från utfrågningar till en historisk händelsekedja som visar orsak och verkan och att med i detalj utförda exemplifieringar eller uttalanden konkretisera

detta skeende. När inledningsvis Jokkmokkseminariets resultat i bokform betecknades som märkligt var det alltså i och för sig varken metodik eller ens resultat som föranledde denna glorifiering utan den övertygande klarhet med vilken dessa resultat är framlagda. Man har avstått från att svepa in reella sammanhang i en på andra håll ofta förekommande mångordig teoribildning. Man har åstadkommit en för alla fattbar och läsbar framställning. Det har inte blivit sämre vetenskap för det.

Enligt förordet har den norske forskaren Otto Blehr svarat "för den största insatsen vid den slutliga sammanställningen av materialet". Den har han alltså all heder av. Men lättfattligheten i de enskilda framställningarna gör å andra sidan att de sammanfattningar av dessa Blehr framlägger ter sig något beskäftiga. Därtill är de märkligt nog placerade som förord i stället för som avslutning.

Sigfrid Svensson

WOLFGANG EMMERICH: *Germanistische Volkstumsideologie. Genese und Kritik der Volksforschung im Dritten Reich. Volksleben 20. Tübinger Vereinigung f. Volkskunde, Tübingen 1968. 370 s.*

Emmerich avslutar sin bok om den nazistiska folklivsforskningen med att yrka att ämnet i Tyskland byter namn. "Folk" i Volkskunde är så infekterat och har lett till sådana vanvettigheter, att det enda medlet mot framtida upprepningar är, menar han, att ordet kommer bort. "Kulturanthropologie" föreslår han som ersättning ("Kultursociologie" nämnes också). I Sverige har i stället "etnologi" varit den benämning som diskuterats vid en eventuell omdöpning. Före 1946—48 fanns ju här nordisk etnologi som akademiskt läroämne vid sidan om folkminnesforskning. På grund av de motsättningar, som då förelåg, var det lämpligt att vid sammanslagningen av de båda ämnena välja den neutrala benämningen nordisk och jämförande folklivsforskning, som därtill var namnet på den enda då existerande fasta lärostolen, den Hallwylska professuren vid Nordiska museet.

Det är av rent praktiska orsaker som nu i Sverige ett förnyat namnbyte har ifrågasatts: till folklivsforskning finns inget adjektiv och benämningen är tungrodd vid översättning. "Etnologi"

med ifrågakommande tillägg "allmän", "europisk" etc. skulle kunna ha möjligheter att slå igenom som internationell term. I den handfasta och jordnära nordiska folklivsforskningen har däremot "folk" inte föranlett några större bekymmer. Men "tysk" i Deutsche Volkskunde har också inneburit ett forskningsprogram med speciell nationell inriktning. När från och med i år "nordisk och jämförande" slopats i det svenska ämnets namn så har det kunnat ske därför att dess karaktär av en jämförande forskning här betraktas som något självfallet. "Nordisk" har endast inneburit en av praktiska skäl nödvändig geografisk koncentrerings, men inte att analysera eller propagera "nordisk anda". I princip omfattar ämnet hela Europa.

Att ordets makt över tanken skulle ha en sådan betydelse att en namnändring därför skulle vara erforderlig i Tyskland synes tvivelaktigt.¹ Tidigare urspårning går djupare än till verbala orsaker, vilket Emmerich också själv visar i sin bok. "Volkskunde" är onekligen ett behändigt ord. Det bildar dessutom ett ideallikt ordpar med "Völkerkunde", vilka ämnen dock detta till trots i Tyskland varit helt artschilda. I svenska studieplaner har däremot betonats, att folklivsforskningen är en systervetenskap till den allmänna etnologin och att dessa båda ämnen har en samhörig metodik och forskningshistoria. Ämnena likartade eller (såsom i Sverige) helt skilda benämningar har alltså ej varit av någon saklig betydelse. Men Emmerich menar, att slopandet av själva namnet Volkskunde skulle närma ämnena. Han hänvisar med gillande (s. 292f) till det från Östtyskland genom Wolfgang Steinitz gjorda uttalandet, att Volkskunde bör betraktas som en del av det stora ramämnet Völkerkunde. I flera europeiska länder är ju heller inte de båda ämnena skilda åt.

Det främsta syftet med Germanistische Volkstumsideologie har enligt förf:s deklaration varit att i spegeln av det förgångna klarare kunna se var folklivsforskningen av i dag står och bör stå. Den retrospektivt-historiska framställningen har

¹ På en annan utväg visar Gerhard Heilfurth i sin installationsföreläsning Volkskunde jenseits der Ideologie i Marburg 1961, där han framhöll, att innebörden av ordet "folk" i dess växlande språkdräkt inte skall bestämmas generellt utan endast i ett konkret, faktiskt och historiskt sammanhang (Hessische Blätter f. Volkskunde 1962 s. 10).

alltså icke varit ett självändamål. I sin första dryga tredjedel vill boken visa, att den nazistiska folklivsforskningen hade en lång förhistoria. Detta är nu ingenting nytt och knappast hade väl förf. för sitt ovan angivna syfte behövt så omständigt skildra det förstadium som han menar bröderna Grimm inledde. Som boven i tragedin (härpå syftar väl också bokens titel) ser han germanistiken i Tyskland, vilken som läro- och lärdomsfack sammanförde folklivsforskningen liksom även litteraturhistorien med en folkideologi till ett propagandaämne för tyskhet och nationalism. Germanistiken skaffade sig en ställning, som motsvarade vad teologin hade under medeltiden och filosofin under ett senare skede.² Wilhelm Heinrich Riehls förkunnelse från och med 1850-talet om folklivsforskningen som ett socialpolitiskt ämne utmynnade i liknande krav ("politik är tillämpad folklivsforskning"), ett krav som nazismen sedan gjorde imperativt.

Men varken bröderna Grimm eller Riehl kan naturligtvis förklara den intensitet och snabbhet med vilken folklivsforskningen nazifierades. Det är så långt fram i Emmerichs bok som den får sitt särskilda intresse. Mångsidigt och välunderbyggt skildrar Emmerich hur brett underlaget hade hunnit bli för den sammansmältning, som skedde mellan gammal nationalism och ny nazism. Ofta är det endast samtidsanspelningar som säger om ett dokument är tillkommet före eller efter 1933.

Efter nederlaget 1918 steg kurvan brant i denna utveckling. Då krävde studenterna, att universitetet i stället för vetenskap med problem och excerptflådor skulle ge livsåskådning med tro och handling (s. 126 ff). Parollen kännes ju igen i nutiden! Inställningen blev förödande. Nationalism, rasism, irrationalism och symbolism frodades och genom populärtryck av olika slag fick all denna förvända lärdom en massspridning. Nazismen hade sedan bara att plocka mogna frukter. Härvid hade den ungdomen med sig i tēten.

Därmed övergår förf. att skildra folklivsforskningen under Hitlertiden med all dess naiva diletterantism och medvetna opportunist. De poli-

tiska ledarna själva var i sitt kulturförakt skäligen likgiltiga för ämnets detaljer om det blott fyllde sin propagandaroll. Emmerich opponerar mot den senare historieskrivning, som för denna tid i Tyskland velat särskilja en nazistisk och en "egentlig" folklivsforskning. Han erkänner visserligen, att det fanns en oöverstigbar klyfta mellan sådana som Matthis Ziegler och Will-Erich Peuckert, mellan Karl von Spiess och Otto Lauffer. Samtidigt säger han dock, att någon plats för heroisering finns inte. Men när finns den då! Det är lätt att fälla dom när man genom tids- eller rumsavståndet själv varit tryggad. Nazister eller icke-nazister var ju i båda fallen påverkade av en sekelgammal ideologi, som kunde skapa likheter utan identitet. Detta måste gälla om Kurt Huber som 1943 föll offer för barbarväldet. För Peuckert räckte det med att han avsattes. Friedrich Ranke gick i landsflykt. Lauffer fick sitta kvar men beundransvärt modig var ironin i hans recensioner under denna tid. Ofarlig för honom var den förvisso inte. Man får vid sina domslut inte heller glömma den likgiltighet, som statsmakterna under Weimarrepublikens tid tyvärr visade gentemot folklivsforskningen. För ett önsketänkande var det kanske inte heller helt lätt att genast genomskåda hur dyrt det skenbara yttre uppsvinget skulle få betalas — detta gäller såväl Lauffer som Adolf Spamer.

Emmerichs bok har utgått från Ludwig-Uhland-institutet i Tübingen. Här har under Hermann Bausingers insiktsfulla ledning företagits en rad nutids- och samtidsundersökningar, bl. a. av östflyktningarnas förhållanden och av föreningsväsendet. Emmerichs undersökning ingår alltså i detta program. Själv har Bausinger angett huvudlinjerna i ett föredrag, vilket ingick i en serie föreläsningar om nazism, kultur och universitet som flera tyska universitet anordnade 1965—66. I utvidgad form är hans föredrag tryckt i Zeitschrift für Volkskunde 1965. Bausinger är också den oftast citerade författaren i Emmerichs bok. Raka motsatsen gäller däremot Wolfgang Jacobeit som i sitt arbete Bäuerliche Arbeit und Wirtschaft dock redan 1965 behandlat samma tema om än från annan utgångspunkt (se härom rec. i Rig 1967).

Emmerichs bok avslutas med en utförlig bibliografi (657 nr), överskådligt uppställd och genom numrering lätt att kombinera med nothänvisningarna. Därtill kommer utförliga namn- och

² Om förhållandet mellan folklivsforskning och germanistik i dagens Tyskland se K.-S. Kramers installationsföreläsning i Kiel 1967 Volkskunde jenseits der Philologie (tryckt i Zeitschrift f. Volkskunde 1968 jämte inlägg från en rad tyska folklivsforskare).

sakregister. Man läser Germanistische Volkstums-ideologie under en blandning av bedrövelse, själv-godhet och ironi. Men det är en klagörande bok. Och den kan även för framtiden bli en behövlig

bok. Att den kunnat skrivas bekräftar ytterligare, att sedan 1945 vill tysk folklivsforskning gå i nya spår.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

GÖTE OLINGDAHL: *Svenska bibelillustrationer*. Textillustrationer till Nya testamentet i svenska biblar samt i svensk andakts- och gudstjänstlitteratur. Symbolae Biblicae Upsalienses (Supplementhäfte nr 18 till Svensk exegetisk årsbok). Uppsala 1966. 42 s. Pris kr 7:—.

Den registrering som förf. utfört är ett ambitiöst försök att söka bringa ordning i ett mycket svåröverskådligt material. Resultatet föreligger i tabellform, där motiven ordnats i så vitt möjligt kronologisk följd efter evangelierna och Uppenbarelseboken. Fördelningen på bibelutgåva (I) och andakts- och gudstjänstlitteratur (II) ger sig på ett naturligt sätt, och motivbenämningen följer sedvanlig ikonografisk praxis och är därigenom lätt att komma tillrätta med. På ett tiotal inledande sidor ges en koncentrerad redogörelse för hur arbetet lagts upp, och det är självklart att förf. då måst dra samman, vad andra författare åstadkommit i specialundersökningar. En kortfattad litteraturförteckning ger läsaren möjlighet att fördjupa denna kunskap.

”Syftet är närmast att genom inventering av förefintligt illustrationsmaterial med bibliska motiv skapa underlag för en bedömning av motivens spridning och betydelse hos vårt folk.” Men det är enbart den nytestamentliga bildvärlden som avses. Mot förf:s citerade deklARATION om ändamålet med skriften, står saknaden av den stora mängden gammatestamentliga motiv. För att bli övertygad på den punkten, behöver man endast göra besök i en svensk ”målarkyrka”, även om man där bara tar hänsyn till bibliska motiv tillkomna efter reformationen, då vi hade en ”biblia på swensko”.

Syftar man till en ”bedömning av motivens spridning och betydelse hos vårt folk”, kan man emellertid inte bortse från den motsvarande icke svenska litteraturen. I södra Sverige har t. ex. de danska figurbiblarna haft stor betydelse för det sydsvenska bonadsmåleriets motivgestaltning, och på samma sätt kan man, och det inte bara i gränstrakterna, konstatera inflytande från illustrerade danska biblar. Det under 1600- och 1700-talen så dominerande tyska bildtrycket — såväl vad biblarna som annan religiös litteratur beträffar — gör

också att en nationell gränsdragning på området ter sig ännu mera orealistisk. Förf. antyder (s. 11) att undersökningen kommer att fullföljas, vilket vore mycket tacknämligt. Svt.

CARL-MARTIN BERGSTRAND: *Från 1700-talets Lidköping*. Lidköping 1967. 208 s. Pris häft. kr. 16:—, inb. 22:— (utan moms.)

Få materialpublikationer har blivit så flitigt använda av svenska folklivsforskare som C.-M. Bergstrands Kulturbilder från 1700-talets Västergötland (3 delar, 1933—35). Men så hade Bergstrand här också plockat russinerna ur ett stort arkivmaterial. Hans många senare publikationer har i regel haft en snävare lokal begränsning, urvalet har i motsvarande mån gjorts vidare och notiserna av mera allmänt intresse har följaktligen blivit reducerade. Detta gäller också Lidköpingsboken där förf. i förordet direkt deklarerar, att boken föranletts av hans personliga intresse för forna tiders Lidköpingsbor. Här möter från domböckerna namn- och yrkesuppgifter förenade med i regel vardagliga förseelser eller försummelse. Men bland allt detta finns också många notiser, som man stannar inför. Åtalen för bönhaseri, olovlig handel och smyckkrögeri belyser hur hårt under skråtiden olika yrken höll på sina rättigheter. Stadsfältskären var visserligen också kaffekokare, men han anhåller 1763 att få vara ensam om sitt byrke (som är äldre än vad förf. menar, kaffehus fanns i Stockholm redan på 1680-talet). Kringvandrande kramhandlare hölls efter, deras varor beslagtogs och genom denna lagens hårdhet kan Bergstrand ge en fyllig förteckning över sortimentet. Handeln och sjöfarten över Vänern liksom stadens marknader figurerar ofta i protokollen. Midsommarfirandet exemplifieras och ungdomens lekstugor omtalas i det överraskande sammanhanget med hotande tvångsvärning till krigstjänst (det gäller åren innan krigsförklaringen 1757). Det finns alltså i den nya boken åtskilligt av intresse även för andra än Lidköpingsbor. S. S.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* av Nils-Arvid Bringéus. 34:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Scots in Sweden* av Jonas Berg och Bo Lagercrantz 7:—
- Nordsvenska studier och essayer* av Manne Hofrén 30:—
- Bastu och torkhus i Nordeuropa* av Ilmar Talve 48:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 48:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalthyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck . . 35:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker . . 120:—
- Fångstgropar och stalotomter* av Ernst Manker 100:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradsposka* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Strängnäsminnen* av Amelie Rundberg 16:—
- Så bodde vi. Arbetarostaden som typ- och tidsföreteelse* av Rut Liedgren 15:—, inb. 18:50
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen* av Mats Rehnberg 7:—
- Folkets hus Gersheden* av Rut Liedgren 10:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad. . . . 20:—
- Kvarnarna på Tjörn* av Ernst Manker 50:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Nya böcker från Nordiska museet

NORRLÄNSKT ARBETSLIV UNDER 1700-TALET

Länsmännens berättelser 1764 om allmogens årliga arbeten i Medelpad, Ångermanland och Jämtland, utg. av Holger Wichman under medverkan av Hans Medelius och Vidar Reinhammar. Pris 35:—

KRING EN LOTSGÅRDS HISTORIA

av Ragnar Wirsén. Pris 34:—

Med utgångspunkt från Öro lotsplats i Kalmar län ges en historisk återblick på lotseriets uppkomst, utveckling och organisation samt lotsarnas liv och arbete, deras strapatsrika räddningsaktioner och det dagliga näringsfånget.

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund

(CWK Gleerup i distribution)

- N:r 1. JOHN PAPE, Kloka flickan från Vallåkra. Lund 1949. 176 sid. Pris kr. 9:50.
N:r 2. JOHAN PETTERSSON, Kupolbyggnader med falska valv. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid. Pris kr. 6:—.
N:r 3. NORDEN OCH KONTINENTEN. Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund 1957. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid. Pris kr. 16:—.
N:r 4. KARL MATTISSON, Det sydsvenska halmtaket. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid. Pris kr. 20:—.
N:r 5. AXEL HÖRLÉN, Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid. Pris kr. 16:—.
N:r 6. NILS-ARVID BRINGÉUS, Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid. Pris kr. 20:—.
N:r 7. VIKTOR ÅKERMAN, Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat. Deutsches Ref. Lund 1964. 153 sid. Pris kr. 12:50.
N:r 8. SELMA FRODE KRISTENSEN, Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid. Pris kr. 17:50.
N:r 9. ARTUR LARSSON, Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söder-slätt. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid. Pris kr. 17:50.
N:r 10. GABRIELLE JEANSSON och INGA KINDBLOM, Kring livets högtider i Örkelljunga församling. Engl. summary. Lund 1968. 95 sid. Pris kr. 15:—.